

EDQAR GRANVİLL

**ÇAR RUSİYASININ
TÜRKiYƏ SiYASƏTİ**

**Erməni məsələsinə aydınlıq
gətirən bir araşdırma**

BAKI-2016

Elmi redaktor: **Gövhər Baxşəliyeva,**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktorlar: **Sədaqət Qasımlı,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Emilya Xəlilova

Türk dilinə tərcümə edən
Orhan Arıman

Azərbaycan dilinə tərcümə edən
Barat Osmanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“ÇAR RUSİYASININ TÜRKIYƏ SİYASƏTİ

Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2015, 000 səh.

Kitabda, Edqar Granvillin 1915-ci ildə bilavasitə şahidi olduğu hadisələr, Rus Çarizminin Türkiyəni məhv etmək və torpaqlarını mənimsəmək məqsədilə qondarma “Erməni məsələsi”ni ortaya atması və istədiyini həyata keçirmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlar törətməklə Avropa ölkələrinə təzyiq etməsindən, o dövrdə rus, erməni və Avropa mətbuatında nəşr olunmuş sənədlər əsasında geniş və tərəfsiz şəkildə bəhs olunur. Bir avropalı tərəfindən yazılan bu kitab faciələrin nəticəsinin deyil, səbəb və səbəbkarının üzə çıxarılması baxımından Azərbaycan oxucusu üçün həm ibrətamiz, həm də maraqlıdır.

İSBN 978-9952-8284-1-2

© AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2015

TƏRCÜMƏÇİDƏN BİR NEÇƏ SÖZ

2015-ci ildə riyakar qonşularımız havadarları ilə birlikdə düzüb qoşduqları və türklərin başına bəla etdikləri qondarma “soyqırım” oyununun 100 illiyini qeyd etməyə hazırlaşırlar. Bu yüz il ərzində onlar bir gün belə sakit oturmamış, hər fürsətdə bu məsələni hay-küylə dünya ictimaiyyətinin yaddaşında saxlamağa çalışmışlar. Azərbaycanda 1980-cı illərin sonlarında baş verən hadisələr də bu oyunun bir parçası idi və onun nəticələrini Azərbaycan hələ də aradan qaldıra bilməmişdir. Başımıza gələn bu fəlakət Edqar Granvillin nə qədər haqlı olduğunu bir daha göstərdi və ermənilərin havadarlarının kimlər olduğu bir daha məlum oldu.

100 il bundan əvvəl, erməni məsələsi başlarkən hadisələrin içində olmuş, onları müşahidə etmiş bir çox Avropalı diplomat və jurnalistlərin xatirələrindən məlum olur ki, rusların təhrikləriylə ölümə sürüklənən bu xalq, illər keçdikcə hadisələrdən dərs almaq əvəzinə hələ də oyunun ortasında qalmaqla bərabər, öz fəlakətlərini gün-gündən şişirtməkdə davam edirlər.

Hadisələrin yeni bitdiyi dövrdə, Türkiyədə olmuş Fransız missioneri ölən ermənilərin sayının 500000 olduğunu söyləyir. 1917-ci ildə bu kitabı çap etdirən və bu məsələni sənədlərə əsasən araşdıran Edqar Granvill bu rəqəmi çox şişirdilmiş hesab etmiş və zaman keçdikcə ölənlərin sayının doğru araşdırılıb üzə çıxacağına ümid etmişdir. Halbuki hələ o zaman şişirdilərək göstərilən 500000 ölü sayısı, 100 il keçdikdən sonra hiyləgər ermənilər və onların havadarları tərəfindən daha da çoxaldılaraq 1 milyon 500000 olmuşdur.

Granvill kimi vicdanlı, ədalətli, həqiqət sevən və bitərəf tədqiqatçılar tərəfindən yazılan bu cür əsərləri tapıb üzə çıxarmaq və həqiqəti aşkarlamaq heç zaman gec deyil.

Orhan Arımanın Edqar Granvillin 1917-ci ildə, hadisələrin alovlandığı, hər şey göz qabağında baş verərkən, hadisələrin xatirələrdən hələ silinmədiyi bir dövrdə rus və ermənilərin yazdıqları sənədlərə əsaslanaraq yazdığı bu əsəri 1967-cı ildə, hadisələrdən 50 il sonra taparaq, tərcümə edib çap etməsi onu göstərir ki, “erməni məsələsi” dərinə və obyektiv olaraq araşdırılsa, ortaya yeni faktlar çıxa bilər. Tərcüməçi Türkiyədə sənədlərə əsaslanan bir araşdırmanın mövcud olmadığını, çap olunan bir-iki yazının da xatirələrdən ibarət olduğunu, bir neçəsinin də ermənilər qarşısında günahkar kimi, müdafiə xarakterli olduğunu təəssüflə qeyd edir.

“Erməni məsələsi”nin Avropa üçün təhlükə yaradacağını Avropa dövlətləri gözəl başa düşürdülər. Lakin Osmanlı İmperatorluğunun varlığını daha təhlükəli hesab edən və bu dövlət dağıdılsa, onun torpaqlarından pay almağı düşünsən həmin dövlətlər bu məsələnin qızıqdırılmasına göz yumdular.

Çox ustalıqla hazırlanmış bu fitnələrin qarşısında çaşıb qalmış Türkiyə həqiqətin meydana çıxması üçün arxivlərini belə açmış, xarici araşdırmaçıları dəvət etmişdir. Lakin “erməni məsələsi”ndən hələ də siyasi məqsədlər üçün istifadə edən dövlətlər əsl həqiqətin tədqiq edilib, ictimaiyyətə çatdırılmasında maraqlı olmadıqları üçün bu dəvətə laqeyd qalmışlar.

Əsərin yazıldığı tarix Rusiyada baş verən fevral inqilabı dövrünə təsadüf edir. Əsərin müəllifi Edqar Granvill bundan sonra Avropanın da, Türkiyənin də Çar Rusiyasının intriqalarından yaxalarını qurtaracağına ümid edir. Lakin Azərbaycanın başına gələn fəlakətlər göstərdi ki, son yüz ildə Rusiyada rejim iki dəfə

dəyişsə də, Çarizmin riyakar siyasəti hələ də davam etdirilməkdədir.

Ona görə də burada əsas iş böhtan altında qalanlara, yəni türklərə və azərbaycanlılara düşür. Azərbaycanda da vəziyyət Türkiyədəki kimidir. Fitnəyə məruz qaldıqları halda, özlərini təmizə çıxarmaq üçün heç bir tutarlı sübut göstərə bilmir, ancaq faciənin nəticələrini sadalamaqla kifayətlənirlər. Ona görə bir Avropalı tərəfindən, həm də sənədlərə əsaslanan, bitərəf və obyektiv yazılan bu kitab faciələrin nəticələrinin deyil, səbəb və səbəbkarının üzə çıxarılması baxımından Azərbaycan oxucusu üçün həm ibrətamiz, həm yol göstərən, həm də maraqlıdır. Buna görə də bu kitabı, oxucuları məlumatlandırmaq və əsl yaranın köklərini aradan qaldırmaq yollarını göstərmək cəhətdən faydalı olacağını nəzərə alaraq tərcümə edib, oxuculara təqdim edirik.

Kitabda adı keçən insan və yer adlarını olduğu kimi saxlamağa çalışmışıq.

Barat Osmanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÖN SÖZ

Anadolunun bütün insanlarını sevirəm. Türkiyədən qaçan ermənilər arasında türkçə danışmadığı üçün qızını öz ermənisinə verməyənlərə, yeməyinin üstünə səpmək üçün Türkiyədən toxum gətirib, dibçəkdə şüyüt yetişdirənlərə rast gəldim. Vətən sevgisi ilə qədim Merzifonu bugünkü Marsellə müqayisə edənləri, əlli ildir özünü və ailəsini xilas edən bir Osmanlı Paşasını axtaranları, əlində kaman Avropa qəhvəxanalarında Türk xalq mahnıları çalaraq çörək pulu qazananları gördüm. Türkiyə inkişaf etdikcə, irəlilədikcə bundan səmimi şəkildə fəxr edənləri, özlərinin və ya atalarının doğulduğu ölkənin yaxşı olmasını ürəkdən istəyənləri tanıdım, onlarla görüşdüm. Başqa cür düşünənləri yoxmu? Elələ-rini də gördüm, onlarla da görüşdüm. Ancaq belələri inamımı də-yişdirmədi: Macarıstanı ədalətlə idarə edən, Saint-Bartalemidən 125 il əvvəl düşüncə azadlığı tətbiq edən Osmanlı İmperator-luğunun təməli olan Türk, Anadoluda yaşayan ermənilərə nə düşmənçilik bəsləmiş, nə də xristian və erməni olduqları üçün onlara əziyyət vermişdir.

Ərzurumlu, Tokatlı, Yozqatlı və Muşlu tanışlarımdan, öldürülən babalarının və ya başqa yaxınlarının faciəli hekayələrini çox eşitmişəm. Bunlara nə qədər yazığım gəlicə, bu ölüm-dirim savaşının Türk olmayan qurbanlarına da o qədər ürəyim yanır.

Bu hadisələri yaşamamış olan bizim nəsil üçün əsas məsələ, tarixi məsuliyyətlərin meydana çıxarılmasından çox, öz xeyirləri üçün Türkiyəni bir fitnə-fəsad səhnəsinə çevirən xarici qüvvələrin oyunlarına diqqətlə nəzər salmaq və yaxın tariximizin bu ibrət dolu səhifələrini yaxşıca anlamaq bilməkdir. Yaxşı anlamalıyıq ki, hadisələr baş vermədən əvvəl qarşısını ala bilək, oyuna düşməyək.

Bu gün İsveçrədə, təsadüfən əlimə keçən beynəlxalq dərəcəli siyasi bir jurnalda “Anadoluda Çarizm” adlı qərribə bir yazı

görmüşdüm. Bir az oxuyunca bunun, yarım əsrdən bəri məsuliyyəti Türklərin üzərinə atılan “erməni məsələsi” haqqında ciddi bir araşdırma olduğunu gördüm.

Bu jurnalın 1917-ci il mart-aprel nömrəsində çıxan bu yazı, böyük marağa səbəb olduğuna görə daha sonra ayrıca bir kitab şəklində yenidən çap olunmuşdur. Məzmununa daha yaxın olduğu üçün “Çar Rusiyasının Anadoludakı oyunları” (kitab-Türkiyədə “Çar Rusiyasının Türkiyədəki oyunları” adı ilə çap olunmuşdur Lakin, biz regionun siyasi-iqtisadi vəziyyətinə və müasir siyasi durumu nəzərə alaraq, bu əsəri “Çar Rusiyasının Türkiyə siyasəti” adı ilə çap etməyi lazım bildik.- B.O.) başlığı altında türk dilinə tərcümə etdiyimiz bu yazı, əslində “erməni məsələsinə” aydınlıq gətirən son dərəcə tərəfsiz və müstəqil bir araşdırmadan və o zamankı hadisələrin düzənli şəkildə sıralanmasından ibarətdir.

Edqar Granvillin qələmə aldığı bu yazı, Avropada Türk düşmənliyini din problemi halına gətirən çevrələri təəccübləndirmiş və aydın olur ki, onlar sənədlərə əsaslanan və qeydlərdən də göründüyü kimi daha çox erməni və rus mənbələrindən istifadə edən bu qədər dəqiq və mükəmməl bir araşdırmaya heç rast gəlməmişlər.

İrəlidəki səhifələrdə adına tez-tez rast gələcəyimiz Rus səfirliyinin baş tərcüməçisi olan Andre Malderstam, sonralar uzun illər Paris Universitetində oxuduğu “Osmanlı İmperatorluğunun sonu” adlı kitabında “Granvillin yüksək rütbəli bir türk məmuru olduğu söyləntiləri var” deyir. (Həqiqətlər , bir türk tərəfindən söylənersə sanki, dəyərini itirəcək və ona inanmamaq gərəkdir.- B.O) Ancaq onun həmin kitabında Granvillin fikirlərini təkzib edəcək heç bir dəlil göstərilməmişdir.

Erməni hadisələrində Türkiyəni və Türkləri günahlandırmaq geniş yayıldığı halda, təəccüblə qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər Türk mənbələrindən istifadə edərək ölkəmizin düşün-

cələrini və bu məsələyə münasibətini əks etdirən sanballı bir əsərə rast gəlmirik. Bu mövzuda, o zaman hadisələrin iştirakçısı olan Talat Paşanın xatirələrindən və Kazım Karabekirin üç cildlik “Dünya müharibəsinə niyə girdik, necə girdik və necə çıxdıq” adlı kitablarının bəzi bölümlərindən, tarix kitabları və tarix jurnallarında çıxan bir iki qısa yazıdan başqa bir şey tapmadım.

Ermənilər tərəfindən bu məsələnin Avropaya “Qurdla quzu hekayəsi” kimi tanıtılmasından şikayətlənən müəllifi narahat edən bir məsələ də, bu hadisələrin altında yatan bir gerçəyin-xaricilərin oyunları üçün səhnə halına gətirilən bir ölkənin düşdüyü dözülməz vəziyyətidir.

Kitabda rast gələcəyiniz “Erməni Türkiyəsi”, “Erməni vilayətləri”, “Ermənistan”, “Kürdüstan” kimi terminləri mətnə sadıq qalmaq xatirinə olduğu kimi tərcümə etdik: bunların bu gün söylənməsindən belə təəssüf etdiyimiz bir vəziyyətə düşməyimiz, yarım əsr əvvəl necə bir talan və fəlakətdən qurtulduğumuzu unutmağa bizi qoymamalıdır.

Tarix qarşısında Türkiyənin çiyinlərinə yüklənmək istəmənin məsuliyyətin əsl səbəbkarları artıq anlaşılmaqdadır.

Bununla bərabər gənc tarixçilərimizin bu məsələni çəkinmədən, qorxmadan ələ almaları, hələ də bizə qarşı istifadə edilən bu hadisələrə bizim tərəfimizdən aydınlıq gətirmələri, bir milli məcburiyyətdir. Bu məqsədə yardım üçün kitabın sonuna qısa bir bibliografiya əlavə edilmişdir.

Kitab ölkəmizdə xarici dövlətlərin oyunlarının xüsusiyyətləri və təfərrüatı haqqında bilməmiş gərəklərə də xeyirli ola bilərsə özümü xoşbəxt hesab edirəm.

Orhan Arıman

I FƏSİL

İnsanlığ böyük bir dram yaşayır: hadisələrin nəticəsi, ipin ucunu əlində tutduğunu zənn edən bacarıqsız adamların istəklərindən gün keçdikcə uzaqlaşır. Keçmişdəkilərin dediyi kimi, qaçılmaz müqəddəratın özünü hiss etdirdiyi bu faciəli oyunda Çar Rusiyası şübhəsiz ki, ən alçaq rol oynamışdır. Rusiyanın mütəfiqlərinin belə, üç yüz il boyunca bütün Avropanın havasını zəhərləyən bu yararsız çar sistemini tənqid etməyə imkan qazandıqları bu dövrdə Çar Rusiyasının xarici siyasətinə yenidən baxmaq lazımdır. Ona görə ki, bu məsələ ilə məşğul olan müsbət düşüncəli, ancaq yanlış bilgi sahibi olanların böyük hay-küyünə baxmayaraq, çarizmin xarici siyasətinin əsas təməl prinsiplərinin əsla bilinməyən cəhətlərini yenidən ələ almaq yerinə düşər. Burada, tarixi miqyası, ermənilərin sayca miqdarından çox olan “erməni məsələsi”ndən bəhs edəcəyik. Son zamanlara qədər “Şərqi məsələsində” olduqca zəif rol oynayan bu kiçik xalqın taleyi, onu Moskva siyasətinin Anadoludakı aparıcı qüvvəsi halına gətirən Çar Rusiyası ilə aralarındakı dərin bağlar sayəsində birdən-birə bəşəriyyətin taleyinə qarışmış oldu. Şahidi olduğumuz qlobal faciənin hazırlıqları içərisində “erməni məsələsi” böyük dövlətləri qarşı-qarşıya gətirən əsas məsələlərdən biri olmuş, ancaq bu qarışıq işin altında yatanları, Osmanlı İmperatorluğu ilə bağlı hadisələri diqqətlə izləyən bir neçə müşahidəçidən başqa heç kim görməmişdir. Bu müşahidəçilər, Avropa üçün böyük təhlükə yaradacağını sezdikləri üçün, Dünya müharibəsini Balkan vuruşmalarından ayıran qısa zaman ərzində “erməni məsələsi”nə əndişə ilə yanaşmışlar.

İngiltərə Xalq Palatasının 1913-cü il və 1914-cü ilin birinci yarısının protokolları gözdən keçirilsə, o zaman bir çox ingilis millət vəkillərinin bu məsələnin Avropada yaradacağı təhlükə haqqındakı narahatlığına heyrət etməmək mümkün deyil.

Həmin millət vəkilləri bir dəqiqə olsun “erməni məsələsi”ni nəzərdən qaçırmamışlar. Suallarla rus-erməni əlaqələri üzərinə təkrar-təkrar qayıtmışlar. Lakin İngilis Xarici İşlər Nazirliyinin özünü Çar Hökumətinə borclu kimi aparması, Ser Edvard Greyin, Ser Mark Sykes, Walter Guinnes, Audrey Herbert və digər parlament üzvlərinin nəzərə çatdırmaq istədikləri təhlükəyə lazımı diqqət göstərilməsinə mane olmuşdur. Bu parlament üzvlərinin hamısı bir nəfər kimi Osmanlı torpaqlarında çıxacaq və ümumi fəlakətə səbəb olacaq hər çaxnaşmanın əsl səbəbkarlarının Çar Rusiyasının Anadoludakı gizli fəaliyyəti olduğunu göstərirdilər.

Bunun üçün bu nöqtələri xatırladıq: Mətbuatın yanıltdığı ictimaiyyət, ümumilikdə Türkiyədə baş verənlər haqqında insanları həyəcanlandıran, ancaq səthi bir təsəvvürə malikdir. Dünya ictimaiyyəti qurdla-quzu hekayəsinə, vaxtını pəri görkəmli, məsum xristianları öldürməklə keçirən fanatik və vəhşi müsəlman əfsanəsinə inanmaqdadır. Avropada geniş yayılmış bu əfsanədə yalnız bir günahkar vardır: müsəlmanlar. Bu qənaətə görə Türkiyədəki xristianlar tamamilə günahsız qurbanlardır. Ortodoksların (xristianlığın bir qolu- B.O.) qəyyumu Rusiya isə, bu ölkədəki əzilən bütün millətlərin mərhəmətli qoruyucusudur. Elə, bu yüz illik əfsanə sayəsində, ermənilər mədəni dünyanın mənəvi himayəsindən bəhrələnməmişlər və Türkiyədəki çaxnaşmaların arxasında, uyğun zamanı gəldikdə istifadə etmək məqsədilə, anarxiya yaratmağa çalışan görünməyən bir “rejissor”un olub olmadığı sualını çox az adam ortaya atmışdır. Bütün günahı və bütün məsuliyyəti İslamiyyətin üzərinə atmaq, hər işdə olduğu kimi, hamının qəbul etdiyi şeylərlə qane olan və məsələlərin əsl mahiyyətini anlamaq üçün dərinə getmək zəhmətinə əsla qatlanmayanlara asan bir çıxış yolu kimi görünmüşdür. İslamiyyətin yenidən canlanmasına və türklərlə xristianlar arasındakı əlaqələrin düzəldilməsinə yönələn bütün cəhdləri puç edən “Şərq” zəhərinin, Çarizmin, Rusiyanı mənəvi cəhətdən Qərbi Avropadan ayırmaq üçün öz ölkəsinə qarşı şəxsən tətbiq etdiyi zəhərin eyni olduğu,

nadir qəbul edilən həqiqətlərdəndir. Osmanlı İmperatorluğunun siyasi doktorları yüz ildən bəri xəstənin, şəfası olmayan bir dərdə tutduğunu sanmışlar, hər dəfəsində artıq bu dərddən qurtara bilməyəcəyini söyləmişlər, ən asan, ən təsiredici müalicənin, xəstənin bədənindən xarici intriqa zəhərini, yəni çar siyasətini yox etmək olduğunu ağillarına belə gətirməmişlər. Bu diyardakı intriqaların səbəbini həmişə Çar Rusiyasının Türkiyədən torpaq tələbləri təşkil etmişdir, Çar tərəfindən günahlandırılmaq istəməyən böyük dövlətlər, hamının gözü olan “nemət”dən paylarını almaq üçün rusların tərəfini tutmuşlar. XIX əsrin ən mütərəqqi görüşlü siyasət adamlarından biri olan David Urquhartın ortaya atdığı bu sadə gerçək bir zamanlar ingilis siyasətinin ilham qaynağı olmuş, Lord Palmerston və Lord Beaconsfieldin idarəsi altında bu siyasət çarizmin Türkiyədə yürütdüyü siyasəti tənqid etmişsə də, Türkiyədəki xırda xalqların inkişafı məsələsində Osmanlı dövləti ilə müntəzəm iş aparmağı davam etdirə bilməmişdir. Daha sonra Böyük Britaniya, II Nikolayın dostluğunu zəruri hesab edən Avropa siyasəti xatirinə yüz illik bir ənənəni pozaraq və meydanı çarizmin məhvedici fəaliyyətinə tərk edərək, Osmanlı torpaqlarında inqilabi hərəkata nəzarəti əldən qaçırılmışdır. 1907-ci il İngilis-Rus müqaviləsindən sonra bu torpaqlarla əlaqədar bütün məsələlərdə yavaş-yavaş Rusiya ilə birgə hərəket etməyə başlayan ingilislərin müqaviməti aradan qalxdıqdan sonra, Çar Rusiyası artıq köhnə proqramını həyata keçirməyə qərar verir. Avropa siyasətinin Türkiyədə zəifləməsindən sonra, erməni məsələsinin bütün Avropa siyasətinin təməl məsələsi halına gəldiyini görürük. Bunun nəticəsində ən iyrenc torpaq tələblərini gizləmək üçün hər zaman insan haqları məsələsini irəli sürən diplomatik münasibətlərdə birdən-birə ermənilər əsas ünsürə çevrildilər. Beləliklə, Osmanlı torpaqlarında ortaya atılan dağıdıcı siyasətin baş yaradıcısı olan məşhur General İqnatiefin (İqnatiev olmalıdır - B.O.) davamçıları tərəfindən ustalıqla yeridilən “çarizm zəhəri” nəticədə bütün beynəlxalq siyasəti zəhərləmişdir. Biz, burada bu zəhərli siyasətin,

müasir diplomatiya tarixində ayrıca bir sahə təşkil edən bu mühüm məsələdə apardığı fəaliyyəti təkzibedilməz faktlarla isbatlamaq istəyirik.

Bunu edərkən məqsədimiz, erməni xalqını yer üzündəki ən bədbəxt vəziyyətə salan acı reallığı inkar etmək və ya yüngülləşdirmək deyildir. Oturduqları yerlərin iqtisadi həyatında fəal iştirak edən ermənilərin əsas xüsusiyyətlərindən, bu xalqın mədəni dəyərlərinə heç kim şübhə etmir. Məsələni yerində araşdıran ingilis yazarlarının çoxunun bəhs etdiyi bu irqin əxlaqi xüsusiyyətlərinə gəlincə, İngilis Parlamentinin üzvü, “Şərq məsələləri” üzrə məşhur mütəxəssis Ser Mark Sykes, bu talesiz xalqın üstünü alan bədbəxtliklərdə erməni xarakterinin də az təsiri olmadığını söylədiyinə baxmayaraq, bir irqin başqa bir irqə əxlaq dərsi verə biləcəyinə inanmıram və buna görə də ermənilərin xarakteri mövzusunə toxunmuram. ¹ Tarixçi əxlaq dərsi vermək məcburiyyətində deyil, əksinə tədqiqatlarını, məsələni aydınlaşdıran siyasi, iqtisadi və ictimai əsaslar üzərində aparmalıdır. Tarixçinin işi yalnız “öyrənmək” və “anlamaq”dır.

Erməni məsələsində göstərilən səbəblər həddən çox qarışıqdır. Müsəlmanlarla xristianlar arasında köklü düşmənçilik olduğu haqqındakı mənasız səbəblər üzərində dayansaq görərik ki, bu düşmənçiliyin heç bir əsası yoxdur. İki dinə mənsub xalq bir-birlərini məhv etmə savaşına başlamazdan əvvəl, yüz illər boyunca yan-yana yaşadıkları ölkələr mövcuddur. Əslində tarixçi, nə qədər məqsədli tərtibatlarla, nə qədər xəyallarla həyata keçirilən bu əfsanəvi pislərə ağıllıca baxarsa, erməni xalqının başına gələn ağır vəziyyəti yaratmış olan müxtəlif ünsürlərin rolunu üzə çıxartmağa çalışmalıdır. Ortada acınacaqlı bir oyun olduğu aşkardır. Ancaq əsas məsələ, Avropa mətbuatının irəli gələnlərinin bu faciənin məqsədini düzgün araşdırıb- araşdır-

¹ Bax.Sir Mark Sykes: The Caliphs lost heritage- Macmillan. London. 1915.

mamalarıdır. Onların vəzifəsi, bəlkə də əllərində doğru sənədlər olmadığına görə, türkləri və erməniləri qarşı qarşıya gətirən qurdla quzu hekayəsinin saf şəkildə bu məsələyə aid edilməsinin doğru olub olmadığını araşdırmaqdan ibarətdir. Vəhşi hərəkətlərə gəldikdə isə Avropa son üç ildə¹ elə iyrenc hərəkətlər etmişdir ki, “mədəniyyəti” daha az olan qitələr qarşısında əxlaq və tərbiyə dərsi verəcək üzü qalmamışdır. Bu faciəli oyunun səhnəyə qoyuluşu, Çar sisteminin yüz illik metodlarına, Dəli Petronun (I Pyotr - B.O.) Ukraynadakı, II Katerinanın can verməkdə olan Polşadakı, Böyük İskəndərin Yunanıstandakı, I Nikolayın Balkanlarda və Asiyadakı metodlarına o qədər bənzəyir ki, “Şərq məsələsini” ortaya atan əsas gücün kim olduğu haqqında insanda şübhə qalmır. Pisliyi pislik üçün etməsinə baxmayaraq, çarizmin bəzən kürəyinə pəncəsini keçirdiyi xalqın guya yaxşılığı üçün dolayı yollarla çalışması Çar Rusiyasını müasir dövrün ən iyrenc qüvvəsi kimi göstərən tarixi gerçəkləri dəyişdirə bilməz.

Dünya savaşı ərəfəsində erməni məsələsinin gerçək mənasını anlamaq üçün mövzuya girməzdən əvvəl Avropanın türk məsələsi ilə qarşılaşdığı dövrün vəziyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır. 1835-dən 1839-a qədər, o zamanlar Osmanlı ordusunda bir kapitan olaraq xidmət edən və avropalılar arasında “Şərq məsələsi”nin ən yaxşı müşahidəçisi sayılan Marşal von Moltke 1835ci ildən 1839cu ilə qədər yazdığı “Türkiyə məktubları”nda Avropalıların, Türkiyə ilə türklərdən çox maraqlandıqlarını heyrətlə qeyd etmişdir. Əgər bu müşahidə, türklərin yeni düşüncələr əldə etməsi üçün çalışan II Mahmud dövrünün vəziyyətinə uyğun gəlmirsə, onda bir hanbalın belə ictimai işlərlə siyasətçilər qədər maraqlandığı bu günün Türkiyəsinə heç uyğun deyil. Moltke, II Mahmudun həyata keçirməyə başladığı

¹ Kitab 1917-ci ildə çap olunmuşdur. Sözü gedən “son üç il” Birinci Dünya Mühəribəsinin son üç ilidir- O.A

islahatları Dəli Petronun Rusiyada əldə etdikləriylə müqayisə edir və böyük dövlətlərin İstanbuldakı müxtəlif müqavilələrinin islahatlara, türklərin geri fikirlərindən daha çox mane olduğunu göstərir.

İslahatlar zamanı Rusiyanın Avropa ilə çox da əlaqəsi yox idi. Ona görə də Dəli Petro, Avropanın tənqidlərindən uzaq hərəkət etmək, islahatların hər zaman hər yerdə yaratdığı narazılıqdan xarici intriqlar üçün istifadə olunmasından qorxmadan, zor işlətmək imkanı tapmışdır. Halbuki Türkiyə, yalnız köhnə düşüncəli türklərin geri fikirləriylə deyil, əlavə olaraq həm də xarici fitnəkarlarla daima mübarizə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Moltke, bitərəf müşahidəçinin çıxartmalı olduğu nəticəni əldə etməklə bərabər, məktublarındakı sözləriylə İslamiyyətin, yenidən canlanmanı yüz il gecikdirən ən mühüm səbəblərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. “Şərq məfkurəsi”ndən tamamilə xəbərsiz olan Avropanın qarışıq əməlləri Türkiyədəki islahatların qarşısında başlıca əngəl olmuşdur. İslahatlar, Osmanlı hökumətinin son qırıntılarının xaricilər tərəfindən ələ keçirilməsini önəlmək üçün başlanan və bərabər olmayan bir mübarizə içərisində əriyib getmişdir. Əgər bu mübarizə olmasaydı, Türk islahatçıları, vəhşi zorakılıq üsulları hamıya məlum olan Dəli Petro kimi hərəkət etməyə ehtiyac qalmadan, öz gücləriylə müvəffəqiyyət qazana bilərdilər. İngiltərə və başqa Avropa ölkələrinin şərqşünasları, İslam ölkələrində siyasi təşkilatların yenidən yaradılmasına Quranın əsla əngəl olmadığını, kökündən demokratik olan İslam düşüncəsinin sərbəst, islami bir müsəlman hökuməti tərəfindən aparılan ən müasir islahatlara meyilli olduqlarını qəbul etməkdədirlər. İçində olduğumuz müharibə dövründə türk kəndlisi ilə təmasda olan ingilislərin böyük iltifatını qazanan türk xarakterinə görə, digər millətlərin islahatlar zamanı məruz qaldıqları zor metodlarını türklərə tətbiq etməyə ehtiyac yoxdur. Anadolu kəndlisinin itaətkarlığı haqqında xeyli əsərlər yazılmışdır. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafı üçün cüzi məlumatlar öyrətmək, onların xeyri üçün çox vacibdir. Onların bil-

mədiyi bu biliklər öyrədilsə, ən əsaslı islahatları belə dirənmədən qəbul edəcəkləri təxmin oluna bilər.

Mövzuya başlamadan əvvəl bu məsələ üzərində xüsusi dayanıram. Çünki “erməni məsələsi” Avropaya “mədəniyyətdən uzaq” müsəlmanlarla “Qərbə yaxınlaşmaq üçün çırpınan” ermənilər arasında yüz ildən bəri davam edən bir mübarizə kimi tanıdılmışdır. Əslində bu düşmənçilik xarici fitnəkarlığın nəticəsində meydana gəlmişdir. Keçmişdəki Türk erməni əlaqələrinə nəzər salacaq olsaq, bu iki millətin arasında yüz illər boyunca ən kiçik bir narazılıq olmadan, dost kimi yaşadıklarını görürük. Osmanlı tarixinin bir az dərinliklərinə nəzər sala bilən müşahidəçilərin hamısı, İmperatorluqdakı bütün milli münaqişələrin xaricilər tərəfindən yaradıldığını, kənardan təhrik olmasa bu ölkədəki müxtəlif millətlərin gözəlcə anlaşı bildiklərini, lazım olan islahatları birlikdə həyata keçirərək, yan-yana yaşaya biləcəklərini gördükləri zaman təəccüb etmişlər. Doğrudan da, Fateh Sultan Mehmetdən sonra Bizansın Türkiyəyə miras buraxdığı millətlər arasında qəbul edilən anlaşmalar bu fikrin doğruluğunu isbat etməkdədir. Bu anlaşmalar sanıldığı kimi zorla qəbul etdirilməmiş, Bizans İmperatorluğunu tarixdən silənlərdən bir millət kimi ədalətli rəftar gözləməyən istila altındakı xalqla qalib türklər arasında uzun müddət davam edən müzakirələrdən sonra əldə edilmişdir. Avropalı səyyahların son illərdə yazdıqlarından fərqli olaraq, türklərin əsl xüsusiyyətlərini və bu tarixi həqiqətləri doğru və düzgün tanıdan əsərlər çox az bilinməkdədir. Xalqın, onları Bizans kilsəsinin yumruğu altından qurtaran türkləri sevinclə salamladığı Fateh Sultan Mehmedin xristianlara o zamana qədər Avropanın bilmədiyi söz azadlığını tanıdığı, İslamiyyətdəki başqa dinlərə qarşı dözümlüliyün, Qərbə nisbətən iki yüz ildən çox əvvəl mövcud olduğu bilə-bilə unutturulmaqdadır.

Məşhur ingilis alimi professor J.W.Arnoldun 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi və ikinci nəşri Türk düşmənçiliyinin Avropada baş

alib getdiyi 1913-cü ildə çap olunan “The Preaching of İslam-A. History of Propagation of the Muslim Fatih” adlı qiymətli əsəri oxuyun. Bu kitab müsəlman ordularının məqsədinin xristianları din dəyişdirməyə məcbur etmək olmadığını isbat etməkdədir. Məqsəd xristianların ağası olmaqdır, yoxsa dinlərini dəyişdirmək deyil. Necə ki, Anadoludakı xristianlar Bizans kilsəsinin hökmranlığından qurtarmaqdan son dərəcə məmnun olmuşdular. Böyük bir İtalyan Şərqsünası olan Teano prinsisi Leone Qaetaninin böyük elmi əsaslarla qələmə aldığı “Annales de l’İslam” adlı əsəri müsəlmanlıqdakı dini dözümlülüüyün bir abidəsidir. Sonralar İslamiyyətin şəklini dəyişən hakim rejimlərdə belə, istər din, istərsə siyasət sahəsində yüz illər boyunca misli görünməyən bir dözümlülük hökm sürmüşdür. Türklərin dövləti mərkəzdən idarə etmələri ilə yanaşı, istilalar dövründə xristianları feodal sistemi ilə idarə etmələri də təbii qarşılanmalıdır. Türklərin idarəsi altında olan xristian xalqın taleyi, fransız inqilabına qədər xristian dünyasında geniş yayılmış qatı feodal rejimləri altında yaşayan xalqların taleyindən çox fərqli olmuşdur. Əslində, müsəlman Şərqi modern Avropa ilə müqayisə edilməsi heç də doğru deyil. Çünki İslamiyyətin cəmi on dörd yüzillik bir keçmişi olduğu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Altı yüz illik bir fərq, gələcəkdə İslam dünyasının da ictimai dəyişikliklər edə biləcəyi haqqında bu gün veriləcək erkən bir hökmü mənasız edə biləcək qədər əhəmiyyətli bir zamandır. Ermənilər dinlərini və mədəniyyətlərini davam etdirə bildikləri üçün Türkiyəyə borcludurlar. Fateh Sultan Mehmet onları Bizansın hökmranlığı altından çəkib qurtardığı zaman ermənilər çox asılı bir millət idi. Ermənilərin müstəqil dövlətlər qurduqları zamanlar son dərəcə qısadır və bu dövlətlər Anadoludan keçən bütün qalib dövlətlərə boyun əyməyə məcbur olmuşlar.

Mübahisə olunmayacaq qədər böyük qabiliyyətləri sayəsində ermənilər, Bizans İmperatorluğunda çox mühüm rol oynamışlar, bacarığı olanlar dövlətin idarəsində, diplomatik işlərdə yüksək

mövqələr tutmuşlar. Babialiyə (Osmanlı hökuməti - B.O.) sadıq olduqları müddətdə ermənilər bu mövqələrini Türk idarəsi dövründə də mühafizə etmişlər. Fateh Sultan Mehmet İstanbulla daxil olduğu zaman Bursa kilsəsinin baş keşişi Ovakimi İstanbulla çağırmış, böyük ehtiram göstərmiş, İstanbulla yerləşdirərək bütün ermənilərin Patriki təyin etmişdir. Fateh, beləliklə, bütün İmperatorluqda ermənilərə azadlıq təmin edən imkanlar və dini imtiyazlar vermişdir. Ermənilərin qabaqcıl adamları başqa Türk padşahlarına da Fatehə etdikləri kimi, xidmətlərini davam etdirmək istədiklərini bildirmişlər və dövlət idarəsində əldə etdikləri mühüm vəzifələri son zamanlara qədər mühafizə edə bilmişlər. Babiali ermənilərin idarə və diplomatik işlərdəki fəaliyyətlərinə daima imkan yaratmış və türklər uzun müddət onları, hər iki tərəfi də təhdid edən Moskvanın intriqları qarşısında sədaqəti sınanmış yeganə xristian xalq hesab etmişlər.

Arxiv sənədlərində dövlətə göstərdikləri böyük sədaqətlərinin qarşılığı olaraq, ermənilərə “Milləti- Sadıka” (Sədaqətli millət - B.O) adı verildiyi yazılır. Babiali idarəsində milli mədəniyyətlərini, dillərini və dinlərini azad şəkildə inkişaf etdirə bildiklərinə görə qabaqcıl fikirli ermənilər Osmanlı rejimini çar rejimindən üstün tuturdular. Bəzi erməni dairələrində bu inanclardakı dəyişiklər, məlumdur ki, Berlin Konqresindən sonra meydana gəlmişdir. Ancaq Əbdülhəmid zamanındakı bəzi qırğınlar və kürdlərin davranışları bu əsaslı dönüşü üzə çıxartmağa hələ yetərli deyildi. Bunun niyə belə olduğunu irəlidə görəcəyik.

Gündəlik mətbuatın Türkiyədə baş verən hadisələrdən bəhs edən qısa xəbərləri ilə kifayətlənmək yerinə, hadisələri dərinəndən öyrənməli olan tarixçini, yüz illər sürən Türk-erməni münasibətləri qarşısında 30 və ya 40 ildə baş verən bir millət qarşıdurmasının meydana gəlməsinin əsl səbəbləri düşündürməlidir. Çar Rusiyasının Osmanlı İmperatorluğu daxilindəki digər millətləri də üsyana

təhrik etdiyi dövrlərdə, beynəlxalq əlaqələr cəhətdən bir erməni məsələsinin o qədər də aktual olmadığını da qeyd etməliyik.

Yunan Azadlıq hərəkatı zamanı erməni kilsəsi tamamilə daxili çəkişmələr içərisində çapalayır. Bu zaman Babiali Erməni Patrikliyinin yox etmək istədiyi məzhəbləri himayəsi altına almağa məcbur olmuşdur. Erməni Patrikliyinin təzyiqi ilə protestant ermənilərin din azadlıqları sıxışdırılmışdır. Küdüsdə, Müqəddəs yerlərdə, ortodoks və katolik keşişlərin bir-birlərini öldürməmələri üçün müsəlman jandarmaların nəzarəti təşkil olunmaqla yanaşı, müxtəlif xristian məzhəblərinə mənsub olanların bir-birlərinə hücumlarının qarşısını almaq üçün, Babiali müdaxilə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Erməni yazıçıları din qardaşlarının Türkiyədə Rusiyadakından daha azad olduqlarını, Türklərlə ermənilər arasındakı uçurumun, bəzi böyük dövlətlərin himayə etdiyi qanlı Əbdülhəmid idarəsindən sonra meydana gəldiyini uzun müddət yazılarında qeyd edirdilər.

Yeni Türk rejimi (İttihat-ı Tərəqqi hökuməti nəzərdə tutulur - B.O) bu uçurumu aradan qaldırmaq məqsədilə bəzi təşəbbüslərə girişmişsə də, xəstəlik bir gündə sağala bilməyəcək qədər kök salmışdır.

Əslində Dünya Müharibəsi erməni məsələsinin əsl məqsədini üzə çıxararaq, uçurumun nə qədər dərin olduğunu ortaya qoymuşdur.¹

¹ .1909-cu ildə Anadoluda baş verən qırğının məsuliyyəti yeni rejimin üstünə atılmışdır. Belə ki, “Məclisi-Məbusanın” (Parlament) üzvü Akop Babikyana bu qırğınlar haqqında məruzə hazırlamaq tapşırılmış və o, yerli məmurlarla yanaşı, Adana Komitəsinin bəzi üzvlərini bu hadisələrdə günahkar göstərmişdir. Məşrutiyətdən sonra, yeni rejimi dəstəkləyənlər arasında, ilk fürsətdə “Komitə”ni çətin vəziyyətə salmaq məqsədilə “İttihad və Tərəqqi” sıralarına çox sayda mühafizəkar ruhlu insanlar daxil olmuşdular. “İttihat və Tərəqqinin” Adana Komitəsi də bu cür adamlardan qurulmuş və bunlardan qurtulmaq üçün yeni rejimə zaman lazım idi. Hadisələrə qarışanların Babiali hökuməti tərəfindən cəzalandırılması, hökumətə qarşı bu ittihamların yersiz olduğunu göstərməkdədir.

II FƏSİL

Həm mövzunun incələndiyi dövr, həm də məsələyə fərqli yöndən yanaşmalar nəticəsində meydana gələn müxtəlif fikirlər erməni məsələlərini qarışıq hala gətirmişdir. Elə zamanlar olmuşdur ki, ermənilər Çar Rusiyasının bir nömrəli düşməni halına gəlmişdir. Qafqazdakı rus qubernatorlarının erməniləri məhv etmə siyasətinə qarşı Türkiyə onların tək sığınacaq yeri olmuşdur. Həmçinin II Nikolay və Əbdülhəmid təbəələri olan ermənilərə qarşı təzyiq göstərməkdə bir-birləri ilə sanki yarışa girişdikləri vaxtlar da olmuşdur. Çar və onun məsləhətçilərinin öz davranışları ilə 1895-1896-cı illərdə Qızıl Sultanı (Sultan Əbdülhəmid nəzərdə tutulur - B.O.) erməni qırğınına təşviq etdikləri də məlumdur. O dövrdə çarın xarici işlər naziri Lobanov-Rostovski “Rusiyanın sərhədləri daxilində ermənisiz bir Ermənistan” istəyini ortaya atmışdır. Belə olarsa, Osmanlı İmperatorluğu bölüşdürülərkən, rusa mane ola biləcək bir ünsür olan ermənilərin o torpaqlarda olmaması, “Erməni vilayət”lərini ələ keçirməsini daha asan edəcəkdə. Hələ on il öncə “Erməni Üsyankar Federasiyası”, bir-birinə bənzəyən bu iki diktatora qarşı on il ara ilə Avropada başladığı təbliğatda Əbdülhəmid və II Nikolaya qarşı eyni nifrətlə bəhs edirdilər. Bu təzyiq və şiddət rejiminə qarşı, erməni yazıçısı Aknuninin qələmə aldığı və fransızca tərcüməsi “Fransız Pressense”nin dəstəyilə “Erməni Üsyancı Federasiyası” tərəfindən 1905-ci ildə Cenevrədə çap olunan 24 məktubdan daha böyük bir ittiham ola bilermi?! Bu məktublardan, çarın vədlərinə inanan ermənilərin nə qədər böyük bir səhv etdikləri açıqca anlaşılmaqdadır.*

* Çarın vədləri:

1. Erməni vilayətləri Rusiyanın himayəsində ayrı bir krallıq təşkil edəcəkdə;

Ermənilər bu vədlərin yerinə yetirilməsini boş yerə gözləyib durmuşlar. Erməni könüllülərinə ehtiyac olduqda onlara çoxlu mükafatlar verən Çar Rusiyası, işə gəlincə bütün istəklərə qulaqlarını tıxamışdır. İrənlilərə qarşı erməni könüllülərinə başçılıq edən və bu iş üçün I Nikolaydan təşəkkürdən başqa bir şey almayan Katolikos Nerses Aştarakın peşmanlığı məlum idi. Bu yaşlı adamın “ədəbsiz” istəklərindən qurtarmaq üçün Rus hökuməti təzyiqə baş vurmaqdan da çəkinməmişdir. Belə ki, 1857-ci ildə Nerses qəfildən “öländə”. xalq ermənilərin müstəqillik proqramını da onunla bərabər məzara yollamaq məqsədilə Rus hökumətinin onu zəhərlədiyinə inanırdı.

Türk-rus savaşına hazırlıq ərəfəsində (savaş iki il sonra baş vermişdir) 1876-cı ilin dekabrında erməni qəzetçisi Kırkor Artzruninin cəhdlərini də eyni aqibət gözləyirdi. II Aleksandra göndərilən bir məlumatda çarı, Qafqazdakı qardaş xalqa yardıma çağırırdılar. Tiflis sarayında Böyük Knyaz Mixail Nikolayeviçə rus-erməni heyəti tərəfindən təqdim edilən bu sənəddə belə bir bölmə vardı:

“Sevgili Kralımızın və bütün Rusiyanın Türkiyədə yaşayan xristianları nə qədər sevdiyini bildiyimizə görə, onların qan və din qardaşı olan bizlər, soydaşlarımızın müqəddəratının həll edilməsi üçün bütün ümidlərimizi Rusiyaya bağlayır və çox qüdrətli İmperatora pənah gətiririk...”.

-
2. Ermənilər Rusiyaya vergi ödəyəcəklər və müharibə zamanı əsgər verəcəkdilər;
 3. Erməni ölkələri öz qanunları ilə idarə olunacaqdır;
 4. Bir qədər rus əsgəri xalqı qorumaq və ölkəyə nəzarət etmək məqsədilə Erməni vilayətlərində bir müddət qalacaqdılar;
 5. Erməni kralını seçmə haqqı rus kraliçəsinə məxsusdur. Kral Petroqradda bir səfir saxlamalı idi;
 6. Yerevan və Vaqarşabat paytaxt seçiləcək. Erməni bayrağı üç rəngli olacaqdır;
 7. İki ölkə arasında ticarət və gömrük müqaviləsi imzalanacaqdır.

Bütün bu cəhdlərin tək nəticəsi Ayastefanos müqaviləsinin Türkiyə ermənilərinə “yerli ehtiyaclarını təmin etmə və bəzi islahatlar” vəd edən 16-cı maddəsi olmuşdur.

Bu maddə bir neçə dəfə dəyişdirilərək Berlin Konqresində hazırlanmış və İslam dünyasında bəzi erməni partiyalarına qarşı ilk şübhələrin oyanmasına səbəb olan bir maddə hesab olunur. (Maddə 61)

Ermənilər üçün heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan bu maddə, Berlin Konqresindən sonra böyük dövlətlərin “xristianların qoruyucusu” imtiyazını çardan almaq üçün girişdikləri müxtəlif müdaxilələrdə əsas rol oynamışdır.

Digər tərəfdən İngiltərə də, Kipr müqaviləsində erməni məsələsində ona bilavasitə təsir edəcək bir silah əlinə keçirmişdir. Bu müdaxilələrin, Osmanlı ermənilərinin o zamana qədərki normal həyatlarında meydana gətirdiyi zərərli nəticələri araşdırmazdan əvvəl bu millətin 19-cu əsrin ortalarındakı ictimai və siyasi vəziyyəti haqqında bir neçə söz söyləyək.

Kırım savaşı ilə, 1878-ci il Türkc-rus savaşı arasında keçən müddət ərzində Avropa erməni məsələsinə çox az maraq göstərirdi. O zamanlar türklər- ingilis mühafizəkarlarının ərköyün uşaqları- Kiçik Asiyada bütün Qərb diplomatiyasının toxunmağa qorxduğu bir “tabu” idi. İngilis və fransız siyasi ədəbiyyatı, bu dövrdə Qərb mədəniyyəti baxımından zərərli əməlləri M.de Massade tərəfindən anladılan “moskof”lara nisbətən, türklərin daha çox səmimi olduqlarını isbat etməyə çalışırdı. M.de Massadenin Kırım müharibəsi zamanı “Revue des deux Mondes” jurnalında dərc olunan yazıları, bir müxbirin mübahisəyə girmədən də hər hansı bir məsələni müdafiə edən faktlar tapmasının nə qədər asan olduğunu göstərir. Fransız Akademiyası üzvünün bu köhnə yazılarında müasir oxucunun diqqətini ən çox cəlb edən məsələ M.de Massadenin indi Türkiyəyə qarşı işlədilən vasitələrin eynisini işlətməklə çarizmi vurmağa çalışmasıdır.

İslamiyyəti yaxşı bilənlər o dövrdə Qurandan ayətləri misal gətirərək bu dinin nə qədər insanpərvər və yumşaq tolerantlı bir din olduğunu isbat etməyə və xüsusilə də, siyasi bir məsələnin İngiltərəni çarizmin Şərqdəki dağıdıcı siyasətinə ortaq etməsindən bu yana, Anqlıkan kilsəsinin meyl etməyə başladığı “moskof” ortodoksluğuna nisbətən nə qədər üstün olduğunu göstərməyə çalışmışlar.¹

Yenə bu dövrdə Çar Rusiyasının Şərqdəki əməlləriylə mübarizədə rus düşməni olan ölkələrdəki mətbuatdan çox, Türkiyədəki ermənilərin səsi diqqəti çəkməkdədir. Türkiyə erməniləri o dövrdə “çox güclü çara sığınan” Qafqazdakı qardaşlarının təhriklərinə qatılmaqdan uzaq idilər. Əksinə, onların ən vəzifəli təmsilçiləri hər bir fürsətdən istifadə edərək, Avropa mətbuatında bu hərəkatları qınamışlar və Osmanlı İmperatorluğu daxilində türk ermənilərinin əldə etdikləri nailiyyətləri anlatmağa çalışmışdılar. Hələ 1867-ci ildə bir erməni məşhurlarından olan Prins Dadyan “Revue des deux Mondes” jurnalında dərc etdirdiyi bir araşdırma yazısında Osmanlı rejiminə təşəkkür etmişdir. Erməni icmasından bəhs edən bu maraqlı yazı, Osmanlı ermənilərinin tam bir azadlıq içərisində, ictimai inkişaflarının türklər tərəfindən əngəllənmədiyini, dini işlərinə necə sərbəst şəkildə əməl etdiklərini şübhə götürməyən faktlarla göstərmişdir.² Prins Mıkırtıç Dadyan bu tədqiqatında xristianların azadlıq qanunu olan Tənzimat Fərmanının 1839-cu ildə elanından sonra ermənilərin əldə etdikləri nailiyyətləri göstərməkdədir. Bilindiyi kimi, İstanbuldakı erməni patriki, millətinin yalnız dini deyil, həm də dünyəvi rəhbəridir. Buna baxmayaraq, erməni kilsəsinin

¹ Bax. Ortodoks kilsəsi ilə Anqlıkan kilisəsi arasındakı yaxınlaşma mövzusunda 25 mart, 24 iyun və 29 iyul 1916-cı il tarixli “Tims”in Rusiya supplementləri, bundan başqa “Le Correspondant”ın 1916 –cı il, 25 avqust nömrəsində s. 708-732.

² Bax. *Revue des deux Mondes*. Haziran 1867. s. 903-928.

bütün arşovek¹ və evekləri² kimi patrik də dini vəzifəsini Dünya müharibəsinə qədər Qriqoryan ermənilərinin böyüyü olan Eçmiədzin³ Katolikosundan alırdı. Bu Katolikos dini müstəqilliyini çardan qoruduğu müddət ərzində türk-erməni əlaqələrinə heç bir şey önəmli dərəcədə xələl gətirməmişdir.

1860-cı ildə ermənilərin kilsə qanunu elan edilənə qədər Patrik, kilsə və keşişlər üzərində tam hakimiyyətə sahib idi. Babiali heç bir şeyə qarışmır, Patrik və adamlarının nəzarəti altında toplanan “xərac” vergisini almaqla kifayətlənirdi.

Ticarət və bank işlərində zənginləşmiş bir qrup bu düzənə qarışmasaydı, Patrikliyin həm dini, həm dünyəvi gücü müsəlmanlarla xristianların bərabər sayılmadığı bir dövrdə belə, yaxşı nəticələr verə bilərdi. Bu qrupun yaratdığı Ulusal Konsey (Milli Şura - B.O.), Dadyanın fikrinə görə, daima siyasi çəkişmə və ixtilaf ocağı olmuş, Patrik onların əlində itaətkar bir alətə çevrilmişdir. Sənətkar təşkilatları tərkibində formalaşan erməni xalqı idarə işlərinin həyata keçirilməsinə qarışmır, başçıların hər cür riyakar hərəkətləri qarşısında səslerini çıxara bilmirdilər. Hətta deyilən tənqidlər erməni kilsəsinin Yüksək Kurulu (Ali Komissiya) tərəfindən rədd edilirdi. Nəhayət, “Esnaf birlikləri” (sənətkar təşkilatları - B.O.) padşaha müraciət edərək, onun vasitəçiliyini xahiş etdilər. Nəticədə, 1844-cü ildə Yüksək Kurula sənətkar təşkilatlarından seçilmiş 14 üzv qəbul edildi. Bundan başqa 1847-ci ildə Patriklə birlikdə çalışmaq üçün iki kurul seçilmişdir. Bunlardan Din İşləri Kurulu, din məsələlərini idarə edəcək, sənətkar təşkilatlarının seçdiyi 20 üzvdən ibarət Sivil İşlər Kurulu (Mülki İşlər təşkilatı) da ictimai məsələlərə

1, 2. Erməni kilsəsində dini vəzifələr. B.O.

³ Ararat dağının ətəklərindəki bu məşhur monastr IV əsrdə Surp Kirkor tərəfindən qurulmuşdur.

baxacaqdır. Patrik hər iki qrupun başçısı olaraq qalsa da, bundan sonra Babiali ilə soydaşları arasında vasitəçilik vəzifəsindən uzaqlaşmışdır. Bu vəzifə Sivil İşlər Kurulunun qərarlarını həyata keçirən bir başqa məmura tapşırılmışdır. Padşahın bu dəyişiklikləri qəbul edən 9 mart 1847-ci il fərmanı ilə, erməni kilsəsinin demokratik yollarla idarə edilməsi yönündə böyük bir addım atılmış oldu. Beləliklə erməni xalqı öz rəhbər və nümayəndələrini təyin etmək haqqı qazanmış, 13 il sonra 24 may 1860-cı ildə də başçılarını ictimaiyyətin daxili işlərini demokratik əsaslarla idarə etmək haqqında qanun çıxarmağa məcbur etmişlər.

Bundan sonra keçirdikləri seçkilər açıq səsvermə üsulu ilə həyata keçirilmiş, Patrikin səlahiyyəti onu seçən Genəl Kurulun (Ali komitə - B.O) nəzarətinə verilmişdir. Genəl Kurulun seçdiyi və Xalq Kurulları adlandırılan biri dini, o biri mülki vəzifə daşıyan iki təşkilat, cari işləri idarə etməyi öz üzərilərinə götürmüşlər. idarə heyəti ədliyyə, maarif və maliyyə komitələri ictimai mülkün və vəqflərin iqtisadiyyata münasib şəkildə işlədilməsinə nəzarət edir, hüquqi münaqişələri həll edir, məktəbləri idarə edirdi. Bu qanun, qəbul edildiyi tarixdən etibarən yeni rejim tərəfindən edilən son islahatlara qədər (1916-cı ilə qədər) müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Ancaq nə olursa olsun, qanunun əsas məqsədi XIX əsrdə Osmanlı İmperiyası daxilində Rusiyadakı soydaşlarından heç bir şeylə fərqlənməyən ayrıca bir erməni milləti təşkil etmək olmuşdur. Erməni mətbuatı, 1839-cu ildə İzmirdə ilk qəzetini (Şafak) nəşr etməyə başlayaraq, yeni bir inkişafa qədəm qoydu. Prins Dadyan mətbuatın heç bir şəkildə əngəllənmədiyini və xarici təzyiqlərə məruz qalmadığını qeyd edir. O dövrdə istəyən hər kəs əvvəldən izin almaq məcburiyyətində olmadan və heç bir sərmayə yatırmadan qəzet çıxara bilirdi. Hamı öz fikrini yaymaqda tam azad idi.

Babialı XIX əsrdə fransız mətbuatını nizama salan qanunları örnək alaraq, nəzarət məqsədilə bəzi hökmlər tətbiq etmişsə də, bunlar ümumi mənafə ilə əlaqəli məsələlərin müzakirəsinin qarşısını almamışdır.¹ Ermənilərin Osmanlı İmperiyasından ayrılma istəkləri genişləndikcə bu azadlıqlar get-gedə azaldılmış və nəhayət tamam aradan götürülmüşdür.

Sultan Həmid rejimi Türkiyəni müsəlman və xristianlar üçün dözülməz hala gətirmişdir. Bununla belə, Əbdülhəmid daha əvvəlki padşahların ermənilərə verdiyi imtiyazlara toxunmamışdır. Bu imtiyazlar, XIX əsrin son on ilində ortaya atılan erməni məsələsinin gerçək üzünü Avropaya göstərən soyqırımları qədər, ermənilərin ictimai şəkildə təşkilatlanmalarını və fərdi həyatlarını istədikləri kimi yaşamalarını təmin edən imtiyazlar idi. Erməni məsələsi tamamilə xaricilərin müdaxiləsi nəticəsində meydana çıxmış və ermənilərə heç bir xeyir gətirməmişdir. Bunun əvəzində Türk Dövləti var olduqca, həyata keçirilməsi mümkün ola bilməyəcək yeni istəklərə gətirib çıxarmışdır.

Əbdülhəmid rejimi nəzərə alınmazsa, altı yüz il boyunca türklərlə ermənilər, Çar Rusiyasının Qafqazdakı rejimi altında yaşayan ruslarla ermənilərin bir-birlərilə münasibətlərindən daha yaxşı münasibətdə olmuşlar. Sultan Həmidin taxtdan endirilməsindən sonra da bu iki millətin birlikdə yaşadığı torpaqlarda türk-erməni münasibətlərinin pozulması üçün heç bir səbəb yox idi. Təəssüf ki, ermənilərin çoxu tədricən üzünü Rusiyaya çevirmiş, Rusiya da özünü müstəqil bir Ermənistan yaradılmasının tərəfdarı kimi göstərərək, Çar Rusiyasının himayəsində ermənilərə maddi rifah vəd edərək, onları öz tərəfinə çəkmişdir.

¹ Dadyanın yuxarıda göstərilən yazısı. S.908- 915 s.924

XIX əsrin sonuna qədər Qafqazdakı ermənilərin vəziyyətini Osmanlı İmperatorluğunda yaşayan ermənilərin vəziyyəti ilə müqayisə etsək. Qafqazdakıların böyük rus bazarında işqabiliyyətlərini işə salaraq ticarətlərini genişləndirdiklərini, maddi rifah əldə etdiklərini görürük. Əbdülhəmidin 30 ildən çox sürən hakimiyyəti dövründə isə, baxtsiz ölkəsini sürüklədiyi iqtisadi durğunluğun nəticəsində ölkədə yaşayan türklər və digər millətlər kimi ermənilərin də sıxıntı çəkdikləri məlumdur. Bununla belə, Rusiya son illərə qədər erməni vətəndaşlarına siyasi cəhətdən Türkiyədə ermənilərin Osmanlı dövründə əldə etdikləri azadlığın onda birini belə verməmişdir. Rusiyanın XIX əsrdə apardığı bütün müharibələrdə rus ordusuna qoşulan könüllü erməni dəstələrində çar siyasətinin yaratdığı peşmanlıq hisslərindən yuxarıda bəhs etmişdik.

Çar rejimi, Tiflis Katedralində (Böyük kilsə - B.O.) erməni bayrağının qaldırılması və ya müharibələrdə erməni könüllülərinə vəzifə verilərək, rus baş komandanlarının onlara göndərdikləri tərif dolu sözlər kimi tamamilə süni, lakin xalqın düşüncəsində iz buraxan hərəkətlərdən başqa, saflığından istifadə edib, artıq onlara ehtiyacı qalmadığı andan etibarən əzməyə tərəddüd etmədiyi bu xalqın xeyrinə heç bir ciddi iş görməmişdir. 1885-ci ildə erməni məktəblərinin bağlanması, Rus hökuməti tərəfindən 1836-cı ildə Erməni Qriqoryan kilsəsinin mülkiyyət haqqının tanınmasına baxmayaraq, 100 milyon frank məbləğindəki kilsə mallarının müsadirə olunması, Qafqazdakı erməni ziyalıların həbs edilməsi, Daşnaksutyuna (1890-da qurulan Erməni Üsyançılar Federasiyası) qarşı açılan böyük dava, cürbəcür ruslaşdırma metodları, müxtəlif iftiralar, sürgün, köç, erməni dilinə qarşı amansız hücumlar, şəxsi və ictimai mülkiyyətin müsadirə edilməsi - XX əsrin başlarına qədər rus ermənilərinin başına gələnlər bunlardır. Hələ 1905-ci ildə ermənilərin ən çox yaşadıkları Tiflisdə və Qafqazın başqa şəhərlərində ermənicə

konfrans keçirmək qadağan edilmişdir.¹ Ən qərribəsi də bu idi ki, ermənilərin yox edilməsində ən fəal çalışan “qardaş millət” yaşadığı ən ağır anlarda çarizmin siyasətini idarə edən Prins Lobanov- Rostovski olmuşdur.

Rus-yapon müharibəsindən dərhal sonra vəziyyət dəyişir. Uzaq Şərqdə məğlub olmuş və iğtişaşın gəmirməyə başladığı Rusiyanın diplomatik deyişlə, “Avropaya dönməsi” üçün bir bəhanə tapması lazım idi. Bu, “Şərq məsələsində” köhnə üsullara əl atmaq, yəni, Avropada çarizmin pəncəsi altında əzilən xristianlardan başqa qorunacaq xristian qalmadığından, özünü Avropaya, Ön Asiyadakı xristianların hamisi kimi göstərmək demək idi. Elə o zamanlarda da Rusiyanın paytaxtı Petroqradda, o günə qədər Qafqazda həyata keçirilən və beynəlxalq skandala səbəb olan hərəkətlərin Osmanlı erməniləri tərəfindən yaxşı qarşılanmayacağı anlaşılmğa başlamışdı. II Nikolayın yaxın dostu və Çar Rusiyasının Qafqazdakı generallarından Kont Vorontsov - Daşkovun tövsiyəsilə erməniləri yumşaltmaq və Çar Rusiyasının Ön Asiyadakı siyasətində istifadə etmək məqsədilə Rus hökuməti aldığı qərarından vaz keçmiş və müsadirə etdiyi kilsə əmlakını geri qaytarmaqla yanaşı, məktəbləri də yenidən açmış, haqsız məhkəmələrə və şəxsiyyəti alçaldan hadisələrə son vermişlər. Beləliklə Qafqaz erməniləri arasında genişlənən müstəqillik fəaliyyətlərini, Anadolunun qədim Ararat krallığının da böyük bir qisminin qatılmasıyla rus çarının himayəsi altında böyük Erməni Krallığı yaradılacağı vədiylə qızıdırmağa çalışırdılar.

“Bütün Rusiyanın İmperatoru” olan Çar, beləliklə digər titullarından başqa bir də “Erməni ölkələrinin çarı” titulu da qazanmaq istəyirdi. Erməni məsləhətçilərin müdafiə etdikləri Vorontsov-Daşkov işə böyük bir ustalıqla sıfırdan başlayaraq, bir

¹ Bax Aknuni s. 223.

neçə il ərzində geniş bir gizli təşkilat yaratmışdır. Səbirlə hazırlanan bu çalışmaları əhəmiyyəti, ancaq Dünya Müharibəsi (I Dünya Müharibəsi - B.O.) zamanı çarizm əkdiyini biçməyə başlayınca ortaya çıxmışdır. 1913-cü ildə Vorontsov- Daşkov çara göndərdiyi rapordda “Ermənilərin Çar rejiminə getdikcə bağlandıqlarını” yazır¹ və yenə o zamanlarda “Novaya Vremya” “Düşüncə və duyğularda dönüş! Erməni ictimaiyyətinin rəhbərləri, ana qucağına, Rusiyaya döndülər” deyə bağırmaqdaydı. Bir tərəfdən rus millət məclisi Dumada, Qafqaz millət vəkili erməni Papacanov, Rusiyanın Osmanlı İmperatorluğundakı islahatların həyata keçirilməsini “ələ almasını” istəyir, Milinkov adlı bir başqası da Fıratın (Türkiyədə çay - B.O.) şimalındakı bütün torpaqları rus sərhədlərinə daxil edən “Ayastefanos Antlaşma”sını yada salırdı.² Bu zaman 1905-ci ildə Bakı, Şuşa, Minket kimi şəhərlərdə Çarizmin ixtişaş yaratmaq üçün göndərdiyi cəsusların törətdikləri soyqırımlar unudulmuşdur. Sosialist rus yazıçılarının şahidliyinə görə, bu hadisələr zamanı kiçik yaşda uşaqlar da daxil olmaqla, çox miqdarda ailələr erməni ailələri ilə birlikdə qətl edilmişdir.³

Əvvəllər Qafqaz müsəlmanları ermənilərə qarşı təhrik edilirdisə, bundan sonra ermənilərdən Türkiyə ilə olan müharibədə istifadə edəcəkdilər. Elə ermənilərin fəlakəti də bu oyuna gəlmiş olmalarındadır.

Erməni kilsəsinin bir çox rəhbərlərinin rus sarayının daimi, təbii üzvü halına gəlmiş olmaları, Çar Rusiyasının başlatdığı hərəkət üçün böyük bir qüvvə təşkil edirdi. Əvvəllər müstəqil

¹ Bax: “La Revue de Politigue Internationale” dergisinin aprel 1914 nömrəsində Maksim Kovalevski imzasıyla çıxan “Rusiya və Erməni məsələsi” adlı yazı.

² Eyni jurnalın may 1914 tarixli nömrəsində Misel Pavloviçin “Rusiya və Ermənilər” adlı yazısı

³ Eyni Dərgi. s. 467.

olan Eçmiədzin katolikosları çara sədaqət andı içmiş zavallı məxluqlar halına gəlmişdilər. Belə ki, XX əsrdə ermənilərin dini mərkəzinin Rus hökumətinin əlinə keçməsi ilə Çar hökuməti buraya Rus tərəfdarı olan keşişləri göndərmək üçün əlindən gələni etmişdir.

Ermənilərin sevgisini qazanmaq Türk ordusunun rus qüvvələrinə baş əyməsini təşkil etmək üçün, bəzən sərtliklə, bəzən yumşaqılıqla daxildə nökrə halına gətirilən Eçmiədzin Katolikosunun kənardan yardımını təşkil etmək, əhəmiyyətini artırmaq lazım idi. Bu çalışmaları ustalıqla aparılmış və İstanbulun bunun qarşısını almaq cəhdləri boş çıxmışdı. Babialı Kışdaki və Aktamardaki katolikosun birinciliyini təşkil etməyə çox çalışmışdır. Xüsusilə Kış Katolikosluğu, şəhərin coğrafi vəziyyətinə görə (Kilikiyadadır) Moskvanın təsiri xaricində qalırdı. Osmanlı hökuməti beləliklə Eçmiədzinin əhəmiyyətini zəiflətmək və Türkiyə Erməniləri ilə Araratdakı erməni Patriklyi arasında bir divar çəkmək istəyirdi.¹

Babialı indi davam edən son savaştan istifadə edərək, Kumkapı Patrikhanəsi ilə Eçmiədzin Katolikosluğu arasındakı ayrılığı rəsmiləşdirmiş və bunu bir qərarla elan etmişdir. Bu qərara qədər Eçmiədzinin böyük təsiri var idi, Türkiyədəki bütün Qriqoryan erməni keşişləri, keşiş ola bilmək üçün Eçmiədzin Katolikosunun razılığını almaq məcburiyyətində idilər. Siyasətin dinlə sıx bağlı olduğu bu ölkələrdə belə bir məcburiyyətin siyasi cəhətdən nə mənaya gəldiyi asanlıqla görülmə bilər. Rusiya, Eçmiədzin Katolikosluğunun çarizmlə olan yaxın münasibətləri və bu mərkəzin Türkiyədəki erməni din adamları üzərindəki təsiri sayəsində Osmanlı ermənilərinin başına öz məqsədlərinə xidmət edən keşişləri yerləşdirə bilmişdir. Əslində, katolikos tərəfindən

¹ Bax. Aknuninin yuxarıda adı çəkilən kitabı s.121.

keşişliyə təyin olunmadan əvvəl “Erməni ölkəsinin Çarına” sədaqət andı içdirilən bu keşişlər çarizmin adamlarıdır.²

Erməni keşişləri Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin vasitəçiliyi olmadan Avropadakı soydaşları ilə münasibət qura bilməzdilər. Bu nazirliyin xəbəri olmadan Avropada gizli şəkildə yayılan bütün sənədlər, yazışmalar və ya bildirişlər ruslar tərəfindən hökumətə qarşı aparılan işlərin dəlili kimi qəbul edilirdi.³ 1885-ə qədər Katolikos seçkisi üçün tələb olunan şərtlər, seçilənin minimum müstəqilliyini mühafizə edə bilməsi üçün kifayət idi. 1884-cü ildə seçilən və daha əvvəl İstanbul Erməni Patriki sifətilə Berlin Konqresində 61-ci maddənin qələmə alınmasında iştirak etmiş olan Nerses Varjapetyan, Patrikliyi qəbul etməzdən əvvəl Rus hökumətinə bəzi şərtlər irəli sürmüşdür. Rusiya bu şərtləri rədd etmiş və ertəsi il yeni Patrik seçkiləri təşkil edərək, zor gücünə, çarın sözə baxan vasitəçisi olan bir namizədinə seçdirmişdir. Katolikos seçkisinin Çar tərəfindən təsdiqlənməsi lazım olduğuna görə, çarizmin siyasətini həyata keçirəcəyini öhdəsinə götürmədən namizədin İmperatorun razılığını almasına imkan yox idi. Bu baxımdan seçkilər lap əvvəlcədən saxtalaşdırılmışdı. Seçildikdən sonra Padşahın razılığı ilə vəzifəsinə başlayan İstanbul Erməni Patriki isə siyasi cəhətdən tam bir sərbəstliyə sahib idi. Belə ki, son zamanlara qədər Patrik, Babialinin avtoritetinə qarşı gərişilən bütün fəaliyyətlərdə iştirak

² 1916 May ayında nəşr olunan bir qərarname ilə Erməni Patrikhanəsinin təşkilat statusu qüvvəyə minmişdir. Buna görə Türkiyədəki Erməni Kilsəsinin Eçmiədzin Katolikosluğu ilə hər cür münasibəti qadağan olunmuşdur və Aktamar Katolikoslukları İstanbul və Kudüs Patrikləriylə birləşdirilmiş, mərkəzi Sant-Jakop Manastırında yerləşən Kudüs Patrikliyinə Osmanlı ermənilərinin hüquq məsələləriylə məşğul olmaqları tapşırılmışdır. 1916 statusu Patrik və Kilsə quruluşlarının seçkisi ilə yanaşı, İdarə Heyəti və Evekliklərin seçkisi üçün də yeni hökmlər irəli sürürdü.

³ Aknuni göstərilən əsər. s. 122.

edə bilməmişdir. Katolikos isə istədiyi evəkləri və ya müqəddəs Komissiyaya almaq istədiyi üzvləri belə, seçə bilməzdi. Rus hökumətinin ətrafına yerləşdirdiyi casuslar bir yana, katolikosun keşiş təyini etmək hüququ belə yox idi.¹ Bunun əvəzində, erməni xalqını susdurmaq üçün kilsənin avtoriteti lazım olduqda çar hökuməti, katolikosların tərəfində olmuşdur. Halbuki, Türkiyədə Babialinin xeyirli işbirliyi sayəsində erməni din quruluşları daha əvvəllərdən demokratik bir yol tutmuşdular.

Dünya müharibəsi ərəfəsində erməni məsələsinə Rusiyanın müdaxiləsinin lehinə Avropa ictimaiyyətini səfərbər etmək lüzumu ortaya çıxınca, Çar hökumətinin sadıq bəndələri olan katolikoslar çox lazımlı bir vasitəyə çevrilmişdilər. Bu zaman katolikos, öldürülən milləti üçün Çardan yardım diləyən və bütün ermənilərin ən ulu öndəri kimi irəli sürülən bir lider olmuşdur. 1912-ci ildə Balkan müharibələrindən öncə, Ön Asiya və Osmanlı mirası məsələlərinin Avropanın önünə atmanın sırası gəldiyi qərara alındıqda, katolikos Petroqrada göndərilmişdir. Dənef Livadiaya (Yalta yaxınlığında Livadia qəsəbəsində knyaz Yusubovun tikdirdiyi saraydakı görüşmə nəzərdə tutulur -B.O.) getdikdən sonra, çar Türkiyənin Avropa torpaqlarına qarşı olan sözləşməni qəbul etmiş, arxasından erməni katolikosunu mərasimlə qəbul etmişdir. Katolikos çar II Nikolaydan ən böyük rus nişanını və rus-erməni ortaqlıq işbirliyi haqqında təlimat almışdır. Bu təlimat, bütün “Şərqlə məsələsi”nin panslavizm lehinə kökündən həll etmək kimi açıq etiraf edilən bir məqsədlə Balkanlarda ehtimal olunan türk hərəkətinə qarşı görüləcək işləri əhatə edirdi.

¹ Aknuni. Göstərilən əsər, s. 127.

III FƏSİL

Etiraf edilən və ya heç açıqlanmayan bölümləri ilə gizli diplomatiyanın çox ustalıqla hazırladığı bu mükəmməl nümunəsini, bütün ayrıntıları ilə araşdırmazdan əvvəl, türk-erməni münasibətlərinin ictimai tərəflərinə bir neçə səhifə ayırmaq lazımdır.

Diplomatik əlaqələri nəzərə alınmazsa, türk-erməni məsələsi tam mənası ilə ictimai məsələdir. Yüz illər boyunca Anadoluda zəif bir iqtisadi siyasətin nəticəsində unudulmuş yarı mədəni və ya ibtidai irqlərdən ibarət bir xalq yaşayırdı. Burada əsas məsələ, bütün köçlərin Ön Asiyaya yönəldiyi, öz aralarında qaynayıb-qarışan və ya savaşıyan müxtəlif tayfalara yeni bir həyat yarada bilmək məsələsidir. Asiya ilə Avropanın tanımadan və bir-birini anlamadan qarşı-qarşıya gəldiyi bu yerdə müasir bir dövlətin vəzifəsi, müxtəlif tayfalara bir düzən içində, yan-yana yaşamağa şərait yaratmaq, onları bir dəstə halında toplamaq və bu ölkənin qədimdən bəri zənginliyi əfsanələrdə söylənən torpağında yatıb qalan bütün maddi və mənəvi dəyərləri çəkib çıxarmaq olmalı idi.

Osmanlı dövləti belə etmək yerinə, əvvəllər mövcud olan şeylərə sahib çıxmış, məğlub etdiyi millətlərdən böyük mənfəət götürməklə qane olmuş və bunun əvəzində itaəti altına aldığı xalqların dövlət quruluşlarına toxunmamış, onlara azadlıq haqları tanımışdır. Türklər, Bizansın mirası olan və yeni bəylərinə asanlıqla boyun əyən millətlərin əfəndisi (ağası - B.O.) olunca, bu xalqın daxili inkişafını əngəlləməyəcək qədər anlayış göstərmişdirlər. Türklərlə məğlub olan xalq arasında əldə olunan anlaşmalarda, əslində, siyasi cəhətdən bərabər olmamalarının işarətləri görünürdü. Ancaq bu da bəllidir ki, müsəlmanların xristianlara qarşı bəslədikləri xor görmə duyğusu, xristianların Osmanlı İmperatorluğu daxilində iqtisadi və ictimai rol oynamalarının əsla qarşısını almamışdır. Bu cür dini duyğu,

nəticədə türklərin gücünü zəiflətməmiş, özləri yatmışkən dünya dəyişmiş, ancaq oyandıqları zaman iş işdən keçmişdir. Bu müddətdə İmperatorluqdakı xristianlar Avropaya çox yaxınlaşmış, İslamiyyətə qarşı düşmən fikirlərlə dolu olan Avropa da “Şərqi məsələsinin” bulanıq suyunda ov etmək üçün türklərin aradakı zamanı yox etməsinə izin verməmişdir.

Çar Rusiyası və öndə gedən bütün Avropa siyasəti Türkiyəni modern bir dövlət halına gətirəcək islahatlarla maraqlanmış kimi görünənlər də, XIX əsr boyunca Osmanlının gücdən düşməsinə, irəlindəki mənfəətlərini əldə etmək üçün əsas məqsəd sayırdılar. Koçu Bəyin I Aleksandra göndərdiyi (1802) məşhur məktub və 4 sentyabr 1829-cu ildə I Nikolayın sədrliyi ilə toplanaraq, osmanlıların vəziyyətlərini düzəltmə cəhdlərinə qarşı rus siyasətinin dəyişməz əsaslarını müəyyənləşdirən sənəddən, II Məşrutiyətdən sonra ortaya çıxan Qrigoir Trubetskoyun tezisində qədər bütün rus arxiv sənədləri, Boğazlarda ancaq zəif bir qonşu istəyən Rusiyanın, islahatlar keçirən bir Türkiyə istəmədiyi məsələsində tam bir uyğunluq və əminlik göstərməkdədir.¹

“İslahat” istəyi nə qədər qüvvətli olursa olsun, Türkiyə bu “edam” qərarından qurtarmaq üçün nə edə bilərdi? Osmanlı İmperatorluğu aralarında dostlarının da olduğu Avropaya müraciət etmiş və iki dəfə (1856 və 1878) Avropanın köməyi ilə boğazını öldürüncəyə qədər sıxan Panslavizmin qollarından qurtula bilmişdi.

Təəssüf ki, Mithəd Paşanın idarəsi dövründə islahatların ən çox həyata keçirildiyi zaman Əbdülhəmid rejiminin hər cür ümidi kökündən yox etməsi bir faciə olmuşdur. Məşrutiyətin bu şəkildə uğursuzluqla nəticələnməsi uzun müddət Avropanın Türkiyə haqqındakı inancını müəyyənləşdirmiş, keçmişdən qalan nə qədər

¹ Bax. Serqə Gorianov. “Le Bospore et les Dardanelles”. Paris. 1910.

yaxşı şey varsa, onu yox edən Əbdülhəmid rejiminin vəhşi metodları bu inancı bir az da dərinləşdirmişdir.

İttihad və Tərəqqi Əbdülhəmid rejimini ələ aldıqda, bu rejim Türkiyənin daxilində olan və İmperatorluqdan ayrılmağı heç düşünməyən xalqların belə üz çevirməsinə səbəb olan bütün siyasi və ictimai xəstəliklərlə məlul vəziyyətdə idi. Bu xəstəliklər arasında ölkənin gələcəyi üçün ən pisi, ən dəhşətlisi olan “Gənc Türk İhtilal”ını meydana gətirən Makedoniyadakı qarışıqlıq deyildi. Çünki, Makedoniya çibənini kökündən kəsib atan cərrahi əməliyyat, Ön Asiyada çox olan türklərin şah damarına hələ çata bilməmişdi. O zamanlar Anadoluda türk-erməni məsələsi, çox təhlükəli bir halda inkişaf edirdi. Böyük İmperatorluğun ucqar vilayətlərinin başına gələ biləcək fəlakətlər nə olursa olsun, ancaq Anadolu bütünlüklə türklərin əlində qaldığı müddətdə türklərin gələcəyi mövcud ola bilərdi. Ancaq bu bütünlük ermənilər tərəfindən təhlükəyə atılacaq olsa, Osmanlı İmperatorluğunun yenidən dirçəlməsinə ümid qalmaz. Çünki bu halda ölkə modern bir dövlətin yükünü çəkə biləcək yetəri qədər geniş və zəngin bir coğrafi ərazidən məhrum olar.

Balkan iğtişası zamanı, son nəfəsdə olan Türkiyəyə axırıncı zərbəni endirmək üçün erməni məsələsini ortaya atmaqdan daha uyğun bir şey düşünülə bilməzdi. Sultan Həmid zamanındakı soyqırımdan sonra, 1895-ci ildə Padşahla eyni dərəcədə günahkar olan Çar Rusiyasının 20 il öncə qırılmasına yardım etdiyi bir xalqın qoruyucusu sifətilə dünya ictimaiyyətinin qarşısına çıxmasında Avropanı da maraqlandıran “erməni məsələsi” işə yaramışdır. Əslində, daha sonra toxunacağımız müxtəlif şərtlər də bu diplomatik oyunu asanlaşdırmışdı. Bu cəhətdən, əvvəlcə erməni-kürd əlaqələri, sonra 1908-ci ildən etibarən türk rejimi ilə erməni üsyançılar arasındakı Çar Rusiyasının da istifadə etdiyi xüsusi münasibətlər olacaqdır ki, bunu irəlidə sırası ilə anladacağıq.

“Kürd məsələsi” ən az bilinən məsələlərdən biridir. Halbuki, erməni qırğını ilə əlaqədar bütün söylənənlərdə Ksenofonun Miladdan dörd yüz il öncə gördüyü vəziyyətdə yaşayan və əşirət həyatını hələ də davam etdirən bir ibtidai tayfadan bəhs edilir. Fikrimizcə, bir növ tayfa laboratoriyası olan Ön Asiyada araşdırılacaq ən maraqlı ictimai olay budur. Hərçənd Dünya Müharibəsinə (I Dünya Müharibəsi) qədər beynəlxalq münasibətlərdə adı tez-tez çəkilən Osmanlı vilayətindən “Ermənistan” deyə söz edilsə də, etnik cəhətdən bu deyilən doğru deyildir. Fransa hökumətinin Ermənistan problemlərinə ayırdığı Sarı Kitabda (1893-1897) göstərilən statistik məlumatlara görə, bu qondarma Ermənistanda kürdlər çoxluq təşkil edir. Erməni Patriklyinin, Babialinin isə doğruluğunu qəbul etmədiyi məlumatlarına əsaslanan bildirişinə görə, “Ermənistan” adı altında göstərilən altı Anadolu vilayətində erməni xalqının miqdarı belədir:

Sivas 17%
 Erzurum 30 %
 Bitlis 33 %
 Harput 12 %
 Diyarbakır 17 %
 Van 19 %

Kürd və ermənilərin arasında gərginliyin ən şiddətli olduğu Van və Bitlis vilayətlərində xalqın yerləşməsi aşağıdakı kimidir:

Van

Kürd 64%
 Erməni 27,50 %
 Nesturiyen 16 %
 Digər xalqlar 10. 50 %

Bitlis

Kürd 56,75 %
 Erməni 37,75 %
 Digər xalqlar 5.50 %

Uzun müddət Vanda Fransa Konsulluğunda çalışan və 15 aprel 1914-cü il tarixli “Revue de Paris”də nəşr olunan maraqlı bir araşdırmasında gördüklərini yazan M.Zarzecki kürdlərin yaşadığı bölgənin sərhədlərini bu şəkildə göstərməkdədir:

“Ermənistan kimi Kürdüstan da bu gün siyasi bir ayrılığa malik deyil. Kürdüstan daha çox kürdlərin yaşadığı yeri göstərən bir ərazidir. Bu geniş ərazi təxminən şimalda Ərzincandan başlayıb, Ərzurumdan keçən və Ağrı dağına qədər, rus sərhədi boyunca davam edən, şərqdə Ağrı dağından başlayan Urmiya gölünün cənubu ilə uzanan və İranda Kirmanşaha qədər, cənub və qərbdə isə Kirmanşahdan başlayıb Mosul, Diyarbakır və Harpundan keçib Elazığa çatan bir sərhədin içərisində yerləşir. Beləliklə, Kürdüstan və Ermənistan bəzi yerlərdə eyni ərazini təşkil etməkdədir, sanki tək bir coğrafi ərazi kimi bir-birinə qarışmışdır. Bu baxımdan Ermənistanın harada bitdiyi, kürd ölkəsinin haradan başladığını söyləmək mümkün deyildir.”

Bu coğrafi ərazidə yaşayan əsas iki etnik tayfadan biri olan kürd xalqı çoxluq təşkil edir. Kürdlərin sayına gəlincə, bunu sabiq Fransa konsulu bu sözlərlə göstərir:

“Əhalinin sayı haqqındakı məlumatlar bəzən iki qat fərqli nəticələr göstərir. Müxtəlif rəqəmləri orta hesabla götürsək, 2 milyonu Türkiyədə, 700000-i İranda və 300000-i Rusiyada olmaq üzrə cəmi 3 milyon kürd olduğu görülür. Ancaq Kürdüstana bir az səyahət etmişsinizsə və kürdlərin yaşadığı torpaqların genişliyini də nəzərə almış olsanız, yuxarıdakı rəqəmin əslindən az olduğunu qəbul edərsiniz.”

Vandakı sabiq Fransa konsuluna görə, ümumiyyətlə, erməni əhalisi təxminən kürd əhalisi qədər olsalar da, ermənilər çox dağınıqdırlar və göstərilən altı vilayətdə azlıq təşkil edirlər.

“Dünyaya yayılmış ermənilərin sayı 1300000-i Türkiyədə, 1100000-i Rusiyada, 100000-i İranda və qalanı, yəni yarım milyonu Amerika, Misir, Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan və b.

ölkələrdə olmaqla, cəmi 3 milyon təxmin edilə bilər. Anadolunun heç bir yerində ermənilər toplu halda və bütöv bir millət olaraq yaşamırlar. Ermənilərin zəifliyi və ya ticari rifahları bundan irəli gəlməkdədir. İçlərindən kiçik bir azlığın “erməni krallığı” qurmaq təsəvvürləri xəyal olmaqdan başqa bir şey deyil. Əgər bu xəyal gerçəkləşsə, erməni krallığının harada qurulacağı bir problemə çevriləcəkdir.”¹

Eyni yazıçı, kürdlərin Ermənistanı zorla girmiş olmalarını heç kimin qəbul etməyəcəyini göstərir. İki xalqın haradan gəldiyi haqqındakı araşdırmalar, çox qədim zamanlardan bəri hər iki xalqın eyni yerlərdə yaşadığını və kürdlərlə ermənilərin mənşəcə yaxın və qohum olduğunu göstərir. Erməni xalqının Pamir yaylarından gələn Aryen boyları ilə, Mesopotamiyanın şimalındakı sami irqə mənsub yarı mədəni əşirətlərin qarışığı olduğu təxmin edilməkdədir. Erməni xalqını təşkil edən qruplara daxil olan Aryen tayfaları ilə kürd irqi tam eyni olmasa da, bunların arasında yaxın bir qohumluq vardır. Dilləri bir-birinə çox yaxındır və dilçi alimlər kürdcə deyimləri Aryen dillərin “erməni qrupuna” aid etməkdədirlər. M.Zarzecki daha da irəli gedərək, kürdlərin başlanğıcda ermənilərlə bir etnik qrup təşkil etmiş olacağını fərz etməkdə, kürdlərin , ermənilərin dağlıq

¹ Ən qatı erməni tərəfdarı olan statistika belə ermənilərin heç bir yerdə toplu bir çoxluq təşkil etmədiyini qəbul edir. “Bulletin de l’Asie Française” də (1913 s.II) Robert de Caix “Orda burda erməni kəndlərinə, şəhərlərdə ermənilərin oturduğu məhəllələrə rast gəlmək mümkünsə də, ermənilərin çoxluqda yaşadığı yer tapmaq çox çətinidir” deməkdədir.

Bu mövzuyla əlaqədar Bax: Sonunda ermənilərin əhalisi, təhsili, ticarəti haqqında şəkillər olan Marsel Liartın “Sənədlərin işığında erməni məsələsi” La question armenienne a la lumiere des documents” Paris 1913.

Buna görə ictimai güvənlik məsələsindən başqa, ermənilər milli mədəniyyətlərini sərbəst inkişaf etdirmişlər. 1902-də 803 məktəb və 9088 müəllimləri vardı. Erməni məktəblərində 59513 oğlan, 27713 qız tələbə oxuyurdu. Ermənilərin ticarət həyatının necə inkişaf etdiyini isə bilməyən yoxdur.

ərəzilərdə oturan və inkişaf etməmiş qardaşları olduğu fikrini irəli sürməkdədir. Kürdlər köçəri və qarətçi adətlərini mühafizə etmiş, ermənilər isə bir qayda-qanunla yaşamağa başlamışlar, qısa müddətli də olsa krallıqlar qurmuşlar. Bu krallıqlar ard-arda asurluların, midiyalıların, iranlıların, Suriyadakı səlcuqların, ərəblərin, bizanslıların, moğolların və nəhayət türklərin hakimiyyəti altına girmişsə də, türklər milli erməni mədəniyyətinin inkişafını asanlaşdırmışlar. Kürdlər parçalandıqlarına görə tarixdə heç bir rol oynaya bilməmişlər. İslamı asanlıqla qəbul etmişlər və bir çox dağlı erməni də onların yolu ilə getmişdir.

M.Zarzecki kimi bilikli bir tarixçinin diqqətini çəkən məsələ, kürd-erməni düşmənçiliyinin, müsəlman xalqını xristianlara qarşı təhrik edən Əbdülhəmidin səltənəti dövründə meydana çıxmasıdır. Çox qədim zamanlardan bəri yan-yana yaşamalarına baxmayaraq, bu iki xalq arasında əvvəllər heç bir düşmənçilik mövcud olmamışdır. Bu da, xarici müdaxilənin hədsiz dərəcədə təsir etdiyi dözümsüzlüyün süni surətdə yaradıldığına bir sübutdur.

Bu uyumsuzluq, Avropanın Ön Asiyada irq davalarına qarışdıqdan sonra xüsusi bir vəziyyətə düşən ictimai və kənd təsərrüfatı problemlərinə əsaslanır. Əvvəlcə bunu deyək ki, ermənilərə pis münasibətlə yanaşan bütün kürd xalqı deyil, din fərqi qoymadan bütün kəndliləri istismar edən kürd ağalarıdır. Əsl feodal ağaları olan kürd əşirət bəylərindən, ermənilər qədər, bir çox sülhsevər kürdlər də əzab çəkirdi. Tarla işlərinə girişməyən bu əşirət ağaları torpaqlarını eyni ödəmə qarşılığında erməni və ya kürd kəndlilərinə əkdirirdilər. Hadisələrin tam içində olub hər şeyi öz gözləri ilə görən sabiq Fransa konsulu M.Zarzecki, bu kürd ağalarının, əsir kimi yaşayan kəndliləri qoruduqlarını və onlara yaxşı münasibətlə yanaşdıqlarını da qeyd edir. Kürdlərlə erməni əkinçilər arasında münasibət əslində ağa-

rəiyyət münasibətləri idi. Ermənilər işləyir, kürdlər də onları ətrafdakı köçəri kürdlərin hücum və talanlarından qoruyurdu. Zarzecki dediklərinə bunları da əlavə edir:

“Yüz illər boyunca bu vəziyyətə alışmış olan ermənilər, bir başqa şəraitin mövcud ola biləcəyini ağıllarına belə gətirmir və şikayət etmirdilər. Əslində maddi cəhətdən çox da yoxsul sayılmazdılar. Kürd ağasına borcunu ödədikdən sonra erməninin əlində yaşamasına yetəcək qədər pulu qalırdı. Bu hadisələrin sonlarına doğru, xüsusilə Osman Paşanın Van Səfərindən sonra kürd bəyləri əleyhinə hökumətin təzyiqi güclənmiş, kürdlərin ermənilərdən tələbləri azalmağa başlamışdı. Tənzimatın elanından sonra vəziyyətləri xeyli yaxşılaşan ermənilər, bu əlverişli şərait nəticəsində zənginləşməyə başlamış, bir çoxu geniş torpaqlar satın almışdılar. Hətta ermənilər torpaqlarında yoxsul kürdləri işlətməyə başlamışdılar.”

Bu yerlərin geriliyi nəzərə alınarsa, dözümlü biləcək əlverişli vəziyyətin yerinə kin və qətləli artırıraq, hər şeyi alt-üst edən Əbdülhəmid rejimi olmuşdur. Burada sözü, yenə sabiq Van Konsuluna veririk:

“Böyük dövlətlər, Osmanlı İmperatorluğunu Berlin müqaviləsində vəd etdiyi islahatları Ermənistanda həyata keçirmək üçün sıxışdırdığına görə Padşah, erməni məsələsini ortadan qaldırmağa qərar verincə, kürdlər onun ən yaxın köməkçiləri olmuşdur.

Belə ki, ermənilərin ləng, ancaq durmadan inkişaf etmələrindən məmnun olmayan, iğtişaş təşəbbüslərindən narahatlıq duyan kürdlər, meydana gəlməkdə olan erməni hərəkətinin güc yolu ilə qarşısını almağa icazə verilməsini sevinclə qarşılamışdılar. Hamidiyə Alaylarının quruluşu zamanı Əbdülhəmid, kürd əşirətlərinə ermənilərə qarşı istədiklərini etməyə icazə verincə kürdlərin quldurluq və talançılıq duyğuları meydanı boş görmüşlər. Əbdülhəmid, yüzillər boyunca buralarda

olduqca səmimi həyat sürən erməni və kürd milləti arasında mütəmadi bir şübhə və düşmənçilik yaratmaqla məqsədinə çatmışdı. Bu iş sonra daha da qüvvətlənmiş, illərdir müşahidə etdiyimiz və ölkəni bugünkü qarışıq vəziyyətə salan faciəli nəticələrə səbəb olmuşdur.”

Həmin yazıçı Dünya Müharibəsinin yaxınlaşdığı dövrdə ölkənin Rus işğalına məruz qalmaması üçün Avropa dövlətlərinin nəzarəti ilə məsələnin həll edilməsini tək nicat yolu olaraq görməkdədir. Zarzeckiyə görə ermənilərin çoxu ya milli, ya da dini düşüncələrinə görə rus itaətinə girməkdənsə, Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamağı üstün tutmaqdadır. Bir tərəfdən də iki millətin də həm düşmən olması, həm də yanaşı yaşamalarına görə nə ortaqların bir kürd erməni muhtariyyəti, nə də kürdlərə və ermənilərə ayrı-ayrı muhtariyyət verilməsi mümkün deyil. Yazıçı Hamidiyə Süvari Alaylarının təşkilindən sonra, əsirət imtiyazlarının aradan götürülməsinin və bu təşkilatdakı kürdlərin müntəzəm Ordu birliklərinə daxil olmasının vəziyyəti düzəltmək üçün kafi olduğunu yazır:

“Bundan başqa mülkiyyəti mübahisəli olan torpaqlar probleminə də son vermək gərəkdir. Bunun üçün fəal və namuslu insanlardan ibarət bir komissiyaya ölkəni dolaşmaq tapşırılmalı və komissiya hər hadisəni bir-bir araşdıraraq haqq və hüquqa uyğun qərarlar qəbul etməlidir.”

Hər ictimai islahatda torpaq məsələsi, həll olunması gərəkən ən vacib məsələdir: kürd olsun, erməni olsun, kəndlilərin bəcədikləri və məhsullarını kürd əsirət ağaları ilə bölüşmək məcburiyyətində qaldıqları torpaqlar kəndliyə paylanmalıdır. Beləliklə, bütün kürd-erməni probleminin, xalqı ibtidai cəmiyyətin geriliyində çabalayan bir ölkənin kənd təsərrüfatı probleminə bağlı olduğu görülməkdədir.

Türkiyənin belə bir islahata qarşı olduğu və Avropa dövlətlərinin nəzarətinin, ya da Rus işğalının ən yaxşı çarə

olacağı fikri geniş yayılmışdı. Bu, çətinlikləri gizlətməyə yarayan ümumi bir düşüncə idi. Biraz ictimai təsəvvürü olan hər kəs, ibtidai bir cəmiyyətin, modern iqtisadiyyat elminin şərtləri ilə tezliklə düzəldilə bilməyəcəyini, başqa bir hakimiyyət altına girsə belə, üstəlik yeni ağası Çar Rusiyası olarsa, mənfəəti olanların davam etdirməyə çalışdıqları pisliklərdən bir gün içində qurtara bilməyəcəklərini anlayar. Əgər Avropa yürütdüyü intriqalardan faydalanacağını düşünmək əvəzinə, islahatlara doğrudan da tərəfdar olsaydı, Osmanlı İmperatorluğunun daxili işlərinə qarışmadan və kənarda qalmaqla da, Türk islahatlarının müvəffəqiyyət qazanmasını təmin edə bilərdi. Siyasətdə bir ümumi qayda var; bir ölkəni dərinədən tanımadan, kənardan zorla qəbul etdirilmək istənən islahatlar hər zaman iğtişəyə səbəb olar və real bir nəticə əldə edilməz. Davamlı nəticə verən islahatlar, gündəlik hadisələri yaxından bilənlərin bunu daxildən həyata keçirilənlərdir. Qəribə bir təsadüfdür ki, kürd ağaları ilə erməni üsyançıları, islahatlara qarşı çıxan maneələr arasında birlikdə görürük. İğtişəşlərdən şəxsi mənfəətləri üçün istifadə edən bu adamlar əmniyyət və sülh gətirəcək bir quruluşdan qorxurdular. Fransanın Vandakı sabiq konsulu bu şəxsi səbəbləri belə aydınlaşdırır:

“Bir islahat planının tətbiq olunması iki böyük maneə ilə qarşılaşacaqdır, erməni üsyançıları və kürd bəyləri. İslahatların düzənli şəkildə həyata keçirilməsi ilə feodal quruluş yavaş-yavaş yıxılacaq. Kürd bəyləri və ağalar əmlələri altında yaşayan zavallı kəndliləri əzə bilməyəcək və istismar edə bilməyəcəklər. Bir tərəfdən də, eyni islahatlar erməni xalqına güvən və ədalət gətirəcəyindən, erməni üsyanının başçılarının əlindən müdaxilə etmək bəhanəsi alınmış olacaqdır. Beləliklə, bu liberal xalqın gözündə etibarlarını itirəcək, dəyərindən iki qat artığına silah sata, müxtəlif səbəb və bəhanələrlə xalqdan pul toplaya bilməyəcəklər. Çoxu Qafqazlı olan macərəpərəst erməni üsyan başçıları, iğtişəş

olmasa bir şey edə bilməyəcəkləri üçün, kürd bəyləri və ağaları kimi onlar da islahatların qarşısını almaq üçün əllərindən gələni edəcəklər.¹”

Yeri gəlmişkən bu erməni üsyanının təşkilindən də qısaca bəhs edək. Son qətliaamlar, bu təşkilatların geniş şəkildə etdikləri təhriklərdən irəli gəlmişdir. O dövrdə üç böyük partiya, erməniləri özlərinə çəkmək üçün yarışa girmişdilər: Daşnaksütyun, Hınçaksütyun və Ramqavar-Şahmanatır adlı bu təşkilatlar ən qəddar üsullara əl ataraq bir-birindən öz tərəflərinə üzvlər çəkməyə çalışdılar. Dünya Müharibəsinə qədər olan dövrdə daşnaklar ən güclü təşkilata malik idilər. Rus-erməni əməliyyatlarında bir rol almaq imkanı meydana gəlincə, bu yarı mədəni insanların yaxşı anlaya bilmədikləri allahsız sosializmə olan meyilləri, onların çarizmin qoynuna yuvarlanmasına səbəb olmuşdur. 1907-ci ildə Parisdə Jön Türklərlə əldə etdikləri anlaşmaya uyğun olaraq qatıldıqları İkinci Məşrutiyət hərəkatından məyus olduqlarını bəhanə edən və xeyallarının gerçəkləşməməsi nəticəsində səbirləri tükənən erməni üsyançılar, daha sonra Rusiyaya yönəlmişlər. Ruslar da onları istila siyasətində, qırğınlarda istifadə etmək üçün qəbul etmişdir. Pastırmacıyan kimi aldadılmış bir neçə quldurbaşı sayəsində Çar Rusiyası ermənilərin qatı şolçu qrupunu ələ keçirmiş, Eçmiədzin Katolikosunun köməyi ilə də Qriqoryan Erməni Kilsəsini ələ keçirməyə başlamışdır.

“Erməni quzularının qarşısına çıxarılan qurd qiyafəli kürd sürülərinin etdiklərinin xristian aləmində fəvqəladə bir təəssüf,

¹ Kürd-erməni əlaqələri haqqında Rus generalı Mayevskinin Petroqrada əsgəri nəşriyatı tərəfindən nəşr edilən “Van və Bitlis vilayətlərinin statistikası” adlı raportu maraqlı bir mənbədir. Rus Genel Kurmayı (Baş qərargah - B.O.) üçün hazırlanmış bu raport erməni üsyançıları haqqında çox ağır hökmlər verir. Fransızcaya tərcümə edilən raport İstanbulda orijinalı ilə birlikdə eyni vaxtda nəşr edilmişdir.

bir növ həmrəylik dünygusu yaratmış olması, Avropa və Amerikanın insanpərvər davranışlarına bəlkə haqq qazandıra bilər. Ancaq eyni Avropa və Amerikanın o qədər də uzaqlarda deyil, lap gözünün önündə baş verən “mədəni” vəhşiliyə nə deməli? Avropanın 3 ildir səhnə olduğu insan qırğınına nisbətə kürdlərin cinayətləri nədir ki? 40 ildə öldürülən ermənilərin sayı bəlkə də, tək bir böyük hücumla 40 gün içində məhv edilən Avropalı gənclərin sayından azdır. Avropada fəvqəladə bir müharibə vəziyyəti olduğu fikri də əsaslı bir səbəb deyildir. Çünki bunun əvəzində kürdlər də, hər cəmiyyətin təməlində mövcud olan ictimai qarşıdurmalardan hələ qurtara bilmədiklərini irəli sürə bilərlər. Üstəlik talançılıq edən, insan öldürən kürd əşirətlərinin, Avropalıları kimi “mədəniləşdirmə cəhdləri” də yoxdur. Kürdlər bunu alışqanlıqdan, ya da qəzəbdən, ancaq hər halda yaşaya bilmək üçün edirlər. Onları bu pis alışqanlıqlardan vaz keçirmək üçün, Avropanın əxlaq qaydalarını anlatmaq yetməz. Kürdlərə oturaq həyat tərzi öyrədilməli, sülh şəraitində yaşamaqdan zövq almaları üçün onlara əkilməmiş, məhsuldar torpaqlar paylanaraq torpağa bağlamalıdır. Kürdlər müsəlman olduqlarına görə, bu ancaq müstəqil müsəlman hökuməti tərəfindən həyata keçirilə biləcək bir məsələdir. Bütün cəhdlərin göstərdiyi kimi, xarici müdaxilələr xəstəliyi ağırlaşdırmaqdan başqa bir işə yaramamaqdır.

Heyrət ediləcək bir şey var ki, erməni məsələsi ilə məşğul olmaq vəzifəsini öhdələrinə götürən bütün dövlət adamları məsələni araşdırmaq əvəzinə, daima mətbuatın anladığı ümumi məlumatlarla kifayətlənirdilər. Belə ki, müharibədən əvvəl və müharibə sırasında ermənilər haqqında çıxan kitabların çoxunda bu məsələnin əsl səbəblərinin ən kiçik izinə belə rast gəlmək mümkün deyil. Lord Bryce kimi məşhur bir alim və diplomatın belə, yazdığı çox əhəmiyyətli bir əsər olan və erməni məsələsini əhatə edən “İngilis Mavi Kitabı” araşdırılsa, məsələnin kökünə

çatmaq üçün heç bir cəhd göstərmədiyini görmək insanı təəccübləndirir. Qətliaamlar haqqındakı söyləntilər və şahidlər məsələni həll etməməklə bərabər, hər hansı bir çarəyə kömək göstərməməkdədir. Bu qətliaamlar Lord Brycenin türklər əleyhindəki “iddianaməsi” ilə izah edilə bilməyəcək qədər dərin bir xəstəliyin təzahürü və nəticələridir. Hər kəsin türkləri öz işinə yarayacağı şəkildə görmələrini də qeyd etmədən keçə bilməyəcəyik. Belə ki, Lord Bryce türkləri günahlandırarkən, digər ingilislər, “Times” qəzetində nəşr olunan müharibə xatirələrində onları “centlmen” olaraq gördüklərini yazırlar. Halbuki ingilislərin, məsələlərə ən uyğun şəkildə çarə tapmaq istəyini irəli sürən Forreign Office (İngilis Xarici İşlər Nazirliyində - B.O.) real hadisələri obyektiv aydınlada biləcək dəyərli “şərqsünaqlar” var idi. Xüsusilə Ön Asiya məsələləri ilə məşğul olan bu şərqsünaqlardan Ser Mark Sykes Aşağı Palatanın üzvüdür və İngiltərənin Asiyadakı nüfuzunu saxlamaq üçün son dərəcə mühüm olan bu məsələləri araşdırmaqla məşğuldur. Ser Mark Sykesin “The Caliphs Last Heritage” adı ilə 1915-ci ildə nəşr olunan kitabı, yuxarıda araşdırmalarından bəhs etdiyimiz Fransanın sabiq Van konsulu M.Zarzeckinin bütün müşahidələrini təsdiq etməkdədir.

Yeni Osmanlı quruluşunun can düşməni olduğunu elan etməklə yanaşı, Türk xalqına qarşı da tam bitərəf yanaşan Ser Mark Sykes, “erməni məsələsin”dən bəhs edərkən nəzərə çarpacaq dərəcədə tərəfsizlik göstərir. Ser Mark Sykes Ön Asiyadakı millətlərin nə qədər qızğın xarakterli olduğunu yazdıqdan sonra, erməni üsyançılarını belə tərif edir:

“Şəhərlərdə oturan ermənilər Türkiyədəki digər xristianlar kimi, öz imkanları haqqında mübaligəli bir düşüncəyə sahibdirlər. Bu inanc ağılsız bir zehniyyətlə birləşincə onları ən ümitsiz siyasi cinayətlərə sövq etməkdə, beləliklə həm özlərini, həm də uşaqlarını fəlakətə sürükləməkdədirlər. Ermənilər bəzi fərdi

intiqlamları üçün milli davalarını itirirlər... Bunlar məqsədlərinin tam yerinə yetəcəyi anda, hər cür ümidlərini itirir və onlara yararlı ola bilən adamlara xəyanət edirlər. Mənə elə gəlir ki, ermənilər hər zaman bədbəxtliyə məhkumdur, çünki fəlakətlərinin çox hissəsi, çəkdikləri sərsəm, kaprizli və zərərli zülmədən deyil, bir-birlərinə olan münasibətlərindən irəli gəlməkdədir. Vanda bir aclıq zamanı məhəllənin erməni tacirləri buğdanı gizlətməyə çalışmışdılar. Erməni üsyançıları öz dindaşlarını soymağı düşmənlərinə qarşı vuruşmaqdan üstün görürdülər. İstanbuldakı erməni anarxistləri soydaşlarının qırğını təşkil etmək üçün bomba partlatmışdılar. Erməni kəndləri arasında daima vuruşmalar gedirdi, bir baş keşişin cinayətinə digər keşişlər göz yumurdu. Kilsə iki cəbhəyə bölünmüşdü. Üsyançıların istifadə etdikləri üsullara gəlincə, bundan daha fitnəkar bir şey təsəvvür edilə bilməz, qızıqdırmaq və günahsız adamları cəzalandırmaq məqsədilə müsəlmanları öldürmək, hökumətə vergi ödəyən kəndlərdən xərac almaq, İhtilal Təşkilatına (üsyançıları təşkilatı - B.O.) pul vermək istəməyənləri öldürmək kimi cinayətlər həm müsəlmanların, həm də katolik və qriqoryanların günahlandırdıqları erməni üsyançıların işlədikləri zülmün ancaq bir hissəsidir.”¹

Ön Asiyadakı soruşdurmalar genişləndikcə Ser Mark Sykes müsəlman-xristian əlaqələrinin getdikcə dözülməz bir hala gəldiyini görür və belə yazır:

“Bəlkə əlli illik ağıllı bir təlim sistemi vəziyyəti düzəldə bilər. Ancaq buna baxmayaraq işin sonunu görə bilmirəm. Tərəflərdən birinin zorla köçürülməsi (ki, Osmanlı hökuməti bunu etdi və günahkar vəziyyətinə düşdü. Hələ də işin içindən çıxma bilmir - B.O.) qəbul edə biləcəyim tək çarədir. Ciddi islahatlara girişmədən əvvəl mollaları və misyonerləri bir yerə həbs etməli”.

¹ Bax. Ser Mark Sykesin yuxarıdakı kitabı

Bir tərəfdən də Ser Mark Sykes yanlış anlaşılan və tələsik uygulanacaq müasir mədəniyyətin bu geridə qalmış ölkələrə xeyirdən çox zərər gətirəcəyini də qəbul etməkdədir. “Buralardakı əhali ən çox güvənliyin yoxluğunu hiss edir. Güvənliyi yaratmaq üçün də Ön Asiyanın xəritəsini alt-üst etməyin mənası yoxdur. Yaxından baxıldıqda, bütün məsələnin irq və din nəzərə almadan düzəni pozanları cəzalandıracaq bir jandarma qurulması ilə həll olunacağı asanca anlaşılır. Ancaq belə bir qüvvənin himayəsində, iğtişaş çıxmadan, ictimai və iqtisadi islahatlar həyata keçirmək mümkün ola biləcəkdir”.²

² Ser Mark Sykesin kitabında Osmanlı İmperatorluğunda yaşayan kürd aşirətlərinin təsviri verilməkdədir. Bax. s. 553-588.

IV FƏSİL

Bəzən təşkil olunmuş qırğınlara çevrilən bu iğtişaslarda vəzifələrini unudan, ya da qarışıqlıqdan istifadə edənlərin satın aldığı məhəllə məmurlarının nifrətə layiq hərəkətlərinin şübhəsiz ki, rolu olmuşdur. Çar Rusiyasının və bütün Avropa diplomatiyasının dəstəyi ilə 30 il sürən Əbdülhəmid rejiminin, onun vəhşi metodlarının bu məsələni daha da ağırlaşdırdığı bir yara olduğu da bir həqiqətdir. Türkiyənin İmperatorluq sisteminin hər pilləsində namuslu məmurlar qıtlığı hiss olunmuşdur. Vəziyyət 1908-ci ildən bu yana bir xeyli dəyişsə də, yeni rejim bu günə qədərki qısa zaman ərzində bu xəstəliyi tamamilə yox edə bilməmişdir. Bir tərəfdən də böyük dövlətlərin - ən əvvəl özlərinin istifadə etdikləri - rüşvətxorluğu davam etdirməyə çalışdıqları da unudulmamalıdır. Qaldı ki, bu dövlətlərdən bəziləri, dövlət idarəsinin namusu haqqında əxlaq dərsi verəcək səviyyədə də deyillər. Bizim mövzumuz nə müxtəlif ölkələrdəki rüşvət haqqında müqayisəli bir araşdırma aparmaq, nə də İmperatorluğun həm türk, həm də digər etnik ünsürlərinin gerçək fəlakəti olan Osmanlı məmurlarının məsuliyyətini təmizə çıxarmaqdır. Rejimin illərcə sürən təzyiqinin yaratdığı əxlaqsızlıq yalnız dövlətin ayaqda qalması üçün edilən mübarizələr üzündən on illik yeni rejimin belə silə bilmədiyi izlər buraxmışdır. “Şərq məsələsi” doktorlarının Türkiyənin qurtula bilməyəcəyini söylədikləri ölüm qərarını yerinə yetirmək üçün kənardan edilən müdaxilələr nəticəsində həyata keçirilmək istənonən islahatlar davamlı olaraq təxirə salınmışdır. Siyası dəyişikliklər pis-yaxşı həyata keçirilmişsə də, İslamiyyətin ehtiyacı olan ictimai dəyişikliklər daha gözəl günlərə, müstəqil son müsəlman dövlətinin varlığının təhlükədə olmayacağı zamana ertələnmişdir.

Bütün böyük dövlətlər arasında Türk islahatlarının baş tutmamasında ən böyük mənfəəti olan Çar Rusiyası idi. Son

İslam dövlətinin gəncələşməsi, İmperatorluğun qüvvətlənməsi, Rusiyanın qəbul edə biləcəyi bir şey deyildi. Buna görə də, dünya ictimaiyyətinin gənc Türkiyənin təmsalında, Şərqlə aləminə yeni bir qan qatacaq demokratik fikirlərin qəbul edilməsindən heç məmnun olmamışdır. Bu təcrübəsiz islahatçıların yeni rejimin ilk illərində işlədikləri böyük nöqsanların Avropanın onlardan üz çevirməsində mütləq rolu olmuşdur. Ancaq ən çox tənqid edənlərin belə, dediklərinə görə onların çalışmalarındakı səmimiyyət şübhə doğurmur.¹

Çar Rusiyanın və Avropa diplomatiyasının bütün islahatlara xas olan bu səhvlərdən istifadə edərək və Əbdülhəmidin qoyub getdiyi çətin məsələlərin düzəldilməsinə zaman buraxmadan, Türkiyəni məhv etmə siyasətinə dönmək üçün göstərdikləri hövsələsizlik, zülmə qarşı belə insan kimi davranmış Gənc Türkləri ictimaiyyətin gözündən düşürməyə göstərilən cəhdlər, Avropa hökumətlərinin 1908 hadisələrinə münasibətdə nə qədər az səmimi olduqlarını isbat edir. Avropa xalqı 1908 hərəkətinə, “Şərqlə məsələsinin” meydana gətirə biləcəyi Dünya müharibəsindən ən sakit şəkildə onları qurtara biləcək bir sıçrayış kimi baxmış, yeniləşən Türkiyənin yüz illərdən bəri davam edən yalnızlıqdan sonra inkişafa can atan digər millətlərə qatılacağını zəif şəkildə də olsa hiss etmişdir. Başçıları Avropada hər getdikləri yerdə çox hörmətlə qarşılanan 1908 inqilabının xalqa yaxınlığı ancaq bununla izah edilə bilər. Ancaq, Çarizmin nöqərləri pusquda gözləyirdilər. Osmanlı torpaqları üzərindəki bu atəşi yaxşı işarət hesab etmələrinə imkan yoxdur. Çar Rusiyası, inqilabın Rusiya müsəlmanlarının arasında yayılmasından, Türkiyə xristianlarına müsbət təsir edəcəyindən qorxurdu. Elə buna görə də, qollarını hər zaman İstanbulla uzatmış olan Çar

¹ Bax: Andre Mandelstamın “Roussyia Mysl- Moskova 1916” jurnalında çıxan yazısı

Rusiyası yangın çıxartmaq üçün bir qığılcım gözləyirdi. Belə ki, Avropa diplomatiyasının kor-koranə gördüyü işlər sayəsində Rusiya bu yangını atəşləndirməyi bacarmışdı.

Çarizmin son hədəfi məlumdur. Bolqarlarla müvəffəq ola bilmədiyi siyasəti, ermənilərlə həyata keçirmək, Bolqarıstan müstəqillik qazanaraq İstanbul yolunu bağladığına görə, Qara Dənizin şimal sahillərindən keçərək, bir gün Boğazları ələ keçirmək.²

Açıq dənizlərə çıxış qapısı axtarmaq Rusiyanın dəyişməz məqsədidir. “Erməni məsələsi”ndə Rusiya yenə bu səbəblə gözlərini İskəndərün körfəzinə dikmişdir. “Türk Ermənistanı”nın strateji əhəmiyyətini anlamaq üçün xəritəyə bir göz atmaq yetər. Doğrudan da, yüksək aşırımları ilə Ərzurum yaylası, Anadolunun içərilərinə və Mesopotamiyaya qədər gedərək, hakim ola biləcək Rusiya kimi bir dünya dövlətinin əlində ən qorxunc “qala” ola bilər. Qafqazları ələ keçirdiyindən bəri Rusiya daima bu məqsədi güdmüş, XIX əsrdə yenə bu məqsədlə və bilərəkdən Eçmiədzin Katolikosluğunu “əhliləşdirmiş”, Ön Asiyadakı iğtişası davam etdirmək yolunda özü üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən həm kürdlər və həm də ermənilərlə gizli əlaqələr yaratmışdı. Yüz ildən çox bir müddətdə İngiltərənin bu manevrləri əngəlləməyə çalışması, Hindistan yolu üçün doğacaq təhlükələri anlamış olmasındandır. İngiltərənin müqavimətini qıracağı günə qədər 18-ci əsrdə Polşada əldə etdiyi kimi, ən uyğun anda zəiflərin qoruyucusu kimi ortaya çıxma bilmək üçün qonşu ölkələrin daxili sakitliyə qovuşmasına imkan verməmək Rusiyanın başlıca məqsədi idi. 1907-ci il Rus - İngilis müqaviləsinə qədər bu anın hələ gəlmədiyini çox gözəl bilən Rusiya prins Qaliçinin kaprizi üçün deyil, Lobanov- Rostovskinin etiraf etdiyi kimi, Ermənistanı

² Bax. Rene Pinonun “Bulletin du Comite de l’Asie Française isə 1913 s. 294-də çıxan “Asya Türkiyəsi və Erməni vilayətləri” adlı yazısı

ermənilərdən təmizləmək üçün Tiflisdəki valilərinin ermənilərə qarşı siyasət yürütmələrinə icazə vermişdir. Yeni ittifaq müqavilələri diplomatik sahədə Rusiyanın torpaq siyasətinin önündəki əngəlləri aradan qaldırınca, Rene Pinonun dediyi kimi, “ermənilər, ən böyük qoruyucuları olan Çarın planlarında bolqarların yerini” almışdılar. Çarizmin əmrindəki adamların Ön Asiyadakı çalışmalarını gücləndirmələri bu dövrə təsadüf edir. Bir tərəfdən Rusiyanın müdaxilə etməsinə bir bəhanə hazırlamaq, digər tərəfdən də ermənilərin gələcəyi ilə maraqlanan beynəlxalq ictimaiyyəti ermənilərin, Çarın müdaxiləsini istədiklərinə inandırmaq lazım idi. Kürd-erməni düşmənçiliyini alovlandırmaq, bir bəhanə ola bilərdi. “Erməni vilayətləri” deyilən yerlərdəki Rus Konsulluqlarına yollanan silahlar bu məqsədlə erməni üsyançılara paylanmış, ancaq ermənilər üzərindəki imtiyazlarını əllərindən alan yeni rejimə qarşı ruslarla birlikdə hərəkətə keçə biləcək kürdlər də, silah paylanarkən unudulmamışdılar.

Balkan Mühəribələrindən sonra bir soruşdurma üçün Türk Ermənistanına gedən ingilislər bu iki üzvlü oyunu bütün açıqlığı ilə görmüşdülər. Belə ki, 1913-cü ilin sonunda ermənilər və kürdlərin içərisində uzun müddət qalan İngiltərə Aşağı Palatasının üzvü Walter Guinness araşdırma və soruşdurmalarının nəticəsini “The National Review” jurnalında çap etdirmişdir.¹ 1908 hərəkətini izləyən 5 il ərzində müsəlmanlarla xristianlar arasında münasibətlərin xeyli düzəldiyini və türklərə güvənməyin davam edilməsi gərəkdiyini qeyd edən Walter Guinness, Rus təbliğatından (bunun I Dünya Mühəribəsindən altı ay əvvəl olduğunu xatırlatmaq istəyirəm) əndişə duymaqladadır. Walter Guinnessin diqqətini çəkən Rus konsulluqları ilə erməni

¹ Bax. “The National Review”in 1914-cü il yanvar sayısında Walter Guinness imzasıyla çıxan “Impression of Armenia and Kurdistan” başlıqlı yazı

üsyancıları arasındakı bilinən səmimiyyət deyil, daha çox kürdlərlə ruslar arasındakı yeni əlaqələrdir.

“Kürdlərin Rusiyaya göstərdikləri sevgi daha çox diqqəti cəlb edir. Kürdlər türklərin, onların işlərinə qarışmamasına, əsgərlik borcunun kürdlərə tətbiq edilməməsinə baxmayaraq, türklərə nifrət edirlər. Bunların çoxu rus silahları ilə silahlanmışdır. Hətta bir dəfə ucqar bir kənddə kürd kimi geyinmiş və kürdlər kimi yaşayan bir rus gördüm. Uzun illərdən bəri bu kənddə yaşadığı, polislə münaqişəsi olduğu üçün Rusiyadan qaçdığı söylənilirdi. Bəlkə də doğru idi. Ancaq tez-tez əyalət mərkəzinə getdiyini və Rus ordusunun zabiti olan qardaşının ona pul göndərdiyini də öyrəndim. Belə bir adamın çox əsaslı səbəbləri olmadan son dərəcə geri qalan bir kürd kəndində yaşaması belə, insanda heyrət doğurur.”

Rus təhriklərinin ingilis millət vəkilinə şübhəli görünən tərəfləri daha sonra təkzib edilməyəcək qədər sağlam müşahidələrlə ortaya çıxmışdır. 1913-cü ilin aprel ayında erməni qırğınından yenidən söz edilməyə, Çar hökumətinin, Eçmiədzin, Van və digər “erməni vilayətlər”indəki konsulluqlarından aldığı, guya “əndişəli” teleqraflara istinadən bütün Avropa mətbuatını ayağa qaldırmağa başladığı zaman Mosuldakı bir fransız din misyonunun başçısı Parisdəki dostlarına bu maraqlı hadisəni anlatmışdır.

“Bu tarixlərdə bir çox kürd əsirət bəyi iğtişaş çıxarmaq üçün onları müdafiə edən ruslarla əlbir olub olmayacaqlarını müzakirə etmək üçün toplaşmışdılar.

Əbdülhəmidin yaxın adamlarından biri olan, ancaq saysız hesabsız quldurluqlarına görə İttihadçılar tərəfindən ölümə məhkum edildiyi halda həbs edilə bilməyən bir kürd paşasının oğlu Əbdürrezaq adlı biri Rusiyanın xidmətinə girərək kürdlər arasında iğtişaş salmağa başlayır. Çar siyasətinə xidmət edən başçıların Türk ədalətindən qorxmadan əllərini qollarını

sallayaraq dolaşa bildikləri Tiflislə Urmiyə gölü arasındakı ərazidə, bu dövrdə bir rus istilasının hazırlıqları üçün mütəmadi gediş gəlişləri var idi. Əbdürrezaq və yanındakıların Tiflisdə rus idarələrində qəbul edildiyi, bu gün isbatlanmışdır. Eyni adamlar daha sonra Qafqaz valisi Vorontsov- Daşkovun verdiyi hədiyyələrlə xalq arasında gəzmiş, kürdlər içərisindəki riyakar fəaliyyətlərinin izləri meydana çıxmışdır. 1913-cü ildə II Nikolay hökumətinin hazırladığı qırğınların durdurulması Fransız misyonerlərinin araya girməsi ilə mümkün ola bilmişdir.”

Bütün bunlar olub bitərkən II Nikolayın səfirləri Avropa hökumətlərində təşəbbüslərini artıraraq, Ön Asiyadakı, xristianların himayəsinin Çara verilməsini təşkil etməyə çalışırdılar.

Əslində heç bir şey Çarizmin Ön Asiyadakı məqsədinə yeni kürd-erməni qırğını qədər xidmət göstərə bilməzdi. Bu sayədə Avropa hərəkətə keçə bilər. Türklərin ingilis ictimaiyyəti arasındakı az da olsa hələ də mövcud olan hörməti yox edilər və rus müdaxiləsi xristianlıq üçün xeyirli bir iş olaraq qəbul etdirilə bilərdi. İngiltərə siyasi dairələrindəki Türk dostluğu cərəyanı, Hind müsəlmanları arasında bənzər bir cərəyanın ortaya çıxması ilə daha da güvvətləndincə, Londonda Lord Lamingtonun başçılığı ilə bir İngilis-Türk komitəsi qurulmuş və Komitə Çar Rusiyasının Osmanlı İmperatorluğundakı yıxıcı fəaliyyətinə etiraz etməyə başlamışdı. Balkan Müharibəsi İngiltərənin hakimiyyəti altınakı müsəlmanlar arasında böyük narahatlıq yaratmış və Hind gənclik təşkilatlarından olan “Muslim League”, İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinin ən təhlükəli anlarda Türkiyəni yalnız buraxmasına, böyük iğtişaşlar yaradaraq qarşılıq vermişdir.

Lord Beaconsfieldin Şərqi siyasətini bəyənən bir çox ingilis də Parlamentdə və mətbuatda etirazlarını bildirmişdilər. Lord Bryce (o zamanlarda hələ lordluğa yüksəlməmişdi) 8 mart 1913-cü ildə

Aşağı Palatada “Şərq məsələsi” haqqındakı bir müzakirədə Rus müdaxiləsinin gətirəcəyi təhlükəni qəbul etməkdəydi:

“Ermənilərin rus müdaxiləsini ciddi olaraq istədiklərini göstərən işarətlər var. Ermənilərin himayə istəyə biləcəklərini qəbul etsək belə, Rusiya islahatların həyata keçirilməsini tələb edərsə nə edəcəyik, bunu rədd edəcəyikmi?”

Diqqət və ehtiyatla söylənmiş bu sözlərdə, altı vilayətdə çıxan biləcək iğtişaşların qorxusu görülməkdədir. Ərzurum və Vandakı rus konsulları bu təhlükəni ara bir Rus Xarici İşlər Nazirinə bildirmişlər, o da konsulların bu uydurmalarını, falçılıqlarını Avropa dövlətlərinə çatdırmışdır. Balkan müharibələrindən sonra Rumelidən qovulan və Babialinin onlara iş verdiyi müsəlman qaçqınların* Ön Asiyada yerləşdirilməsinin ermənilər üçün əndişəli nəticələr yaratdığı da bu məlumatların içərisində idi. Halbuki, daha sonra İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi məsləhətçisinin yardımçısı Mr. Acland, Aşağı Palatanın 8 mart 1913-cü il iclasında bu zavallı qaçqınların ermənilər üçün heç bir təhlükə yaratmadığını qəbul edirdi. Bryce və O’connor adlı millət vəkillərinə cavab olaraq etdiyi çıxışında Mr. Acland belə deyirdi;

“Adanada bizi vəziyyətlə hər daim xəbərdar edən konsulumuz var. Avropadan buraya gələn bir neçə yüz qaçqın ailənin yerləşdirildiyini və onlara erməni xalqı arasında iş verildiyini bildirməkdən xoşbəxtəm. Çətinliklər haqqında söylənən bu fikirlər çox şişirdilmişdir. İndiyə qədər xalq tam bir güvənlik içində olmaqla yanaşı heç bir çətinliklərlə də qarşılaşmamışdır.”

Həmin çıxışında Mr. Acland “erməni məsələsi”nin toplaşacaq Xarici İşlər Nazirləri tərəfindən ələ alınmasına və heç bir dövlətin tək başına hərəkətə girişməməsinə diqqət ediləcəyini vəd edirdi. Yenə həmin il 30 mayda xarici siyasət haqqındakı ümumi çıxışında Ser Edward Grey Türkiyənin Asiya vilayətlərində

* Fransızca mətində “muhacir” deyə yazılmışdır. O.A.

iğtişaşın çıxax biləcəyindən, qırğınlardan narahatlığını örtülü bir şəkildə xatırlatmışdır. Bu narahatlığın, Ön Asiyada siyasi çətinliklər yaranmasını istəməyən ingilis siyasi dairələrini ciddi düşündürdüyünü görürük.

Yuxarıdakı sətirlərdə işarət etdiyimiz sirli və üstü örtülü xatırlatmalar, Rusiyanın “erməni məsələsi”nə əl atması və meydana çıxacaq iğtişaşlardan istifadə edərək, silah yolu ilə altı vilayətdə yerləşmək ehtimalı qarşısında İngiltərənin duyduğu narahatlıqları göstərir. Doğrudan da Rusiya hərəkətə keçə bilər və hadisələrin içində olduqdan sonra da vəziyyəti Avropa ölkələrinə bildirə bilərdi. Belə bir cəhdin hazırlıqları apaydın görünürdü.

1912-ci ilin yayında Eçmiədzin katolikosu rus sarayında qəbul edildikdən sonra Çar Rusiyası “erməni məsələsini” Makedoniya problemi ilə paralel olaraq ələ almışdır. Əslində çar rejimi ilə tarixən bağları olduğu isbatlanmış Balkan ittifaqı, Makedoniyayı Türk torpaqlarından qoparıb ala bildiyinə görə, indi də Ön Asiyada “Makedoniya”ya bənzər yeni bir iğtişaş ocağı yaratmaq lazım idi.¹ Ancaq arxasına bıçaq saplamadan Türkiyəyə öndən hücum etmək, belə işlərdə usta olan və hər vasitədən rahatlıqla istifadə etməyin yolunu asanlıqla tapmağı bacaran Çar Rusiyasının metodlarına uyğun deyildi. Beynəlxalq şərait imkan verdiyi zaman, onları qurtaracağına ümid etdikləri Çara müraciətə məcbur etmək imkanı yaratmaq üçün, ermənilərlə kürdləri bir-birinin üzərinə saldırmaq, həyatı onlara zəhər etməkdən yaxşı nə ola bilərdi? Ermənilərin öz müqəddəratlarını həmrəyliklə II Nikolayın əllərinə təslim etdiklərini göstərərək, Avropaya təsir göstərmək lazım idi; bunun üçün Eçmiədzin katolikosu ermənilər arasında zəmin hazırlamalı idi. Elə Misir zənginlərindən Boqos Nubar paşa da bunun üçün ortaya çıxmış, Rusiyanın planlarına hazırlıq görmək məqsədilə paytaxtdan paytaxta dolaşmışdır.

¹ Bax. Guechoff: I' Alliance Balkanique Paris- Hachette

Avropadakı bütün erməni təşkilatları ilə, 1887-ci ildə London və Parisdə qurulan gizli dərəcələrlə, “İngilis Erməni Komitəsi”ylə (Kont Loris Melikovun qurduğu, millət vəkili Aneurin Williamsın sədrlik etdiyi British Armenia Committee) və həmçinin Alman Lepsiusun Erməni Dostluq Komitəsiylə sıx əlaqələri olan Nubar paşa Qahirədə “Erməni Umumi Xeyriyə Birliyi”ni də qurmaqla yanaşı Katolikos V Gevorkun təyin etdiyi bir beynəlxalq nümayəndəliyə başçılıq etmiş və “erməni məsələsi”ni Avropada ortaya atmışdır.

Əgər Boqos Nubar paşa Çar Rusiyasının Paris səfiri İzvolski kimi Osmanlı düşməni olduğunu açıqca elan edən adamlarla görüşmək əvəzinə, Avropa ictimaiyyətinə müraciət etməklə kifayətlənsəydi, islahatların gərəkli olduğunu çox yaxşı bilən İstanbul hökuməti ona daha çox inanardı. Məsələni çox dərinədən bilən Ser Edward Greyin 30 may 1913-cü ildə İngilis Parlamentində hamını razı salan məruzəsi də bunu göstərir.

12 may 1913-cü ildə Erməni Milli Məclisi altı vilayətdəki təhlükəli vəziyyətə diqqəti çəkmək üçün Sədri-əzəmə bir tələb siyahısı göndərdikdə, Mahmud Şevkət Paşa bu cavabı vermişdir;

“Quldurlardan yalnız ermənilər çəkmir, başqaları da vəziyyətdən əzab çəkir. Türk hökuməti bütün bu zülmərin qarşısını almağa qətiyyət göstərir. İndiyə qədər çox sözlər söyləndi, çox şeylər vəd edildi. Mən vəd verməkdən uzaq duracağam, hökumət özünü işdə göstərəcəkdir.”

Xoş niyyətli adamları rahatladacaq bu mövqenin səmimiyyəti, o hökumətin 1913-cü il üsyanı zamanı davranışı ilə, bir kərə daha özünü göstərmişdir. Bitlisdəki Rus konsulundan əmr alan kürd quldur dəstələri qırğın hazırlığına təşəbbüs etmişdilər. Ön Asiya konsullarının guya verdikləri məlumatla əsaslanaraq, Sazanovun Avropa Xarici İşlər Nazirliklərinə xəbər verdiyi, həmin qırğın təşəbbüsləri idi. Bu qırğınlar başlar başlamaz Çar Rusiyası müdaxiləyə başlayacaqdı. Ancaq oyunu anlayan Babiali, qüvvətli

jandarma dəstələri təşkil etmiş və hadisələri başlamadan yatırtmışdır. Bu zaman kürd üsyançıları bir nəfər də olsun erməniyi öldürmədən həbs olunmuşlar. Ancaq başçıları, bütün bu işləri təşkil edən və hadisələrdə kürdlər qədər günahkar olan rus konsulluğuna sığınmışdır. Müdaxilə təhlükəsi müvəqqəti olaraq aradan qaldırılmışdır. Ancaq cinayət üstü yaxalanan konsul Bitlisdən geri çağırılmış və vəziyyəti qurtarmaq üçün Sazanov tərəfindən formal şəkildə günahlandırılan konsul, hökumət tərəfindən cəzalandırılmamışdır.¹

Əslində Bitlis üsyanı haqqında nə qədər yazsaq azdır, çünki hərəkət müvəffəqiyyət qazansaydı, Avropa müharibəsi bir il əvvəl başlayacaqdı. Əgər çar məmurlarının hazırladıqları və Rusiyanın müdaxiləsini zəruri edəcək qırğınların qarşısı o zaman alınmasaydı, şübhə yox ki, Avropa müharibəsi, bir “erməni məsələsi” ilə kifayətlənməyib, Ön Asiya ilə bağlı bütün məsələləri əhatə edəcəkdə. Çar Rusiyasının oyunlarının qarşısını almağı bacaran Mahmud Şevket Paşa o zaman göstərdiyi qətiyyətlə Avropaya böyük xidmət etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, nə Çar Rusiyasının gerçək niyyətlərini bilən və bir neçə həftə sonra öldürülən Mahmud Şevket Paşa, nə də onun xələfi Rus hökumətinə güvənən Nubar Paşanın fəaliyyətlərindən heç bir şübhə duymamışdılar. Katolikosun xüsusi nümayəndəsi müstəqillik və muxtariyyət məsələlərinin gündəmdə olmadığını və Beynəlxalq Nümayəndəliyin erməni vilayətlərinin etnik və coğrafi vəziyyətinə görə bu məsələni əsla düşünmədiklərini bildirərək, onlar adına çıxarılan “siyasi hərəkətləri” elə o zaman yalanlamışdır.¹

¹ Bu haqda yazdıqlarımızdan şübhəsi olanlara məsələnin İngilis Aşağı Palatasında müzakirə edildiyi və bir çox millət vəkillinin məsələni hadisələr üzə çıxdığı anda öyrəndiyini, Lord Lamingtonun Lordlar Palatasında hökumətə sözlü (şifahi) soru sordugunu xatırlatmaq istəyirəm.

¹ Bulletin de l'Asie Francaise. Iyun 1913 sayısı. s. 297.

Amma hadisələr bunun əksini göstərəkən, bu şifahi təminatların dəyəri nə ola bilərdi? Sosialist Rus yazıçısı Mişel Pavloviç, bütün erməni hərəkatının Çar Rusiyası və İzvolskinin nümayəndələri ilə yaxın əlaqələrinin olduğunu görmüş və bunu belə ifadə etmişdir.

“Katolikosun təşəbbüsü ilə 1913-cü ilin fevralında Parisdə “Türkiyə Ermənistanın”dakı islahatlar mövzusunun da ələ alan bir toplantı keçirilmişdir. Katolikos, ancaq Rus hökumətinin razılığını aldıqdan sonra belə bir yığıncağın toplanmasının məsuliyyətini öz üzərinə almışdır. İzvolski nümayəndələrlə müxtəlif müzakirələr etmiş və toplantıda “erməni məsələsi”nin yalnız Rusiya tərəfindən həll edilə biləcəyi qərarı qəbul edilmişdi. Bu qərara uyğun olaraq konfrans üzvlərindən yüksək dərəcəli keşiş olan Yatyuşan, Türkiyədə Rus hökumətinin nəzarəti altında həyata keçiriləcək bir islahat proqramı layihəsi hazırlamışdır. Layihənin ən əsas maddəsi Ermənistan Rusiyanın himayəsi altında muxtariyyət verilməsini irəli sürürdü.²

Bu açıq ağına Osmanlı torpaqlarının yeddidə birinə, Anadolunun üçdə birinə, Fransanın yarısına bərabər olan altı vilayətin İmperatorluqdan ayrılması demək idi. Rus-erməni hərəkatının həyata keçirilməsi taktikası, bir yandan İzvolskidən ilham alıb, bir yandan da Osmanlı torpaq bütünlüyünün tərəfdarı olduğunu elan edən Nubar paşanın verdiyi müsahibələrə baxmayaraq, bunların inandırıcı olmadığını göstərirdi. Avropada, Parisdə və Londonda olduğu kimi Berlin və Romada da göstərilən bütün bu təşəbbüslər, Türkiyədəki Ermənistanı Çar Rusiyasının nəzarəti altına almaq üçün Avropanın razılığını əldə etmək məqsədi güdürdü. “British Armenia Committe”dən başqa Dr. Lepsiusun “Deutsche Orient Mission”u da bu sahədə Boqos Nubar paşanı müdafiə edirdi. 30 Dekabr 1913-cü ildə “Fransız

² Mişel Pavloviçin yuxarıda göstərilən əsəri. s. 472.

Asiyası Komitəsi”nin Parisdə general Lacroixin başçılığında təşkil etdiyi “Beynəlxalq Erməni Toplantısı”nda Alman Xarici İşlər Nazirliyindən göstəriş alan iki alman Lepsius və Rohrbach hərəkata tərəfdar olduqlarını bildirmiş, hətta Lepsius daha da irəli gedərək, rus işğalının lehinə çıxış etmişdir.¹ Osmanlı İmperatorluğunun gələcəyi üçün bu qədər əhəmiyyətli bir məsələ digər dövlətlərin nəzarətinə keçməsin deyə, o zamanlar, almanlar ermənilərə yaxın münasibət göstərməyə çalışırdılar. İngilis millət vəkilləri O’connor, Williams və Whyte bədbəxtliklərindən Avropa siyasətinin ən xudbin məqsədləri üçün istifadə olunan bu zavallı xalqı himayə etmək üçün Miliukof ilə sanki rəqabətə girişmişdilər Ermənistanı başdan başa gəzən Buxton qardaşları da, özləri də hiss etmədən Çar Rusiyasına xidmət edirdilər. Belə ki, Harold Buxton verdiyi bir müsahibədə “Rus Orduları sərhədləri aşarsa dost və xilaskar kimi salamlanacaqdırlar.” deyə söyləməkdən çəkinməmişdir.²

Kəlimələrlə oynamaqdan vaz keçilərsə bunun adı çəkilən vilayətlərin Rusiyaya qatılması demək olduğuna ən kiçik bir şübhə yoxdur. Halbuki bir neçə ay əvvəl, Lord Bryse, yuxarıda göstərilən bəyanatında “Ermənilərin Rusiyaya birləşmək istəmədiklərini, çünki milliyyətlərini və kilsələrinin xüsusiyyətlərini qorumaq fikrində olduqlarını, rus hökmü altında isə nə onu, nə də o birini qorumağa ümidlərinin olmadığını göstərmişdir. Balkan savaşları zamanı ortaya atıldığı gündən bəri “erməni məsələsi” haqqında davamlı məqalələr yazan “Fransız Asiyası Bültenin”də M.Ludovic de Contenson adlı bir fransız öz doğru mülahizəsini bu sözlərlə ifadə edir.

“Rusiyaya bağlanmaq, başqa bir yol tapa bilməyən bəzi ermənilərin arzu etdiyi əsas çarədir... Ancaq bu erməni xalqının

¹ Bax. Sözü keçən toplantının “Bulletin de l’Asie Francaise”də nəşr olunan protokolları. Noyabr. 1913. s. 455.

² Eyni mənbə.

geri dönə bilməyəcək şəkildə qəti sonu deməkdir. Çünki zorla ruslaşdırılacaq, dili və dini Rusiya ermənilərində olduğu kimi əvvəl axır qadağan ediləcəkdir. Şübhəsiz, ermənilərə təhlükəsizlik, rifah və rus sülhü veriləcək, amma milli mənlilərini tamamilə itirmək qarşılığında əldə edəcəkləri bu yaxşılıq onlara çox baha başa gəlməyəcəkmi?¹

Gerçək budur ki, altı vilayətdə ən təsirli islahatların dərhal həyata keçirilməsi belə Rusiyayı susdurmağa yetməyəcəkdir. Türkiyə Balkan Müharibələri nəticəsində zəifləyən ordusunu yenidən təşkil etmək məqsədilə Berlindən yeni əsgəri mütəxəssislər istəmişdi. Bu məqsədlə Almaniya 1913-cü ilin dekabr ayında Liman Von Sandersi Türkiyəyə göndərdiyi zaman Rusiya Osmanlı İmperatorluğunu qüvvətləndirəcək bu hərəkətə qəti qarşı çıxmış və bunun qarşılığında altı vilayətdə jandarma təşkilatına rus zabitlərinin başçılıq etməsini israrla tələb etmişdir. Bitlis üsyanı zamanındakı təcrübələrdən sonra Türkiyənin bu tələbi yerinə yetirməsi, intihar etmək demək olardı. Belə ki, Parisdə də belə bir tələbin nə demək olduğu çox gözəl anlaşılacaqdır. “Fransız Asiya Komitəsin”də bunun “yaxın və ya uzaq gələcəkdə Osmanlı İmperatorluğu üçün yaradacağı təhlükəli nəticələri” gizlədilmirdi. Türkiyə Rusiyanın qəbul etməyəcəyi bir vəziyyətə düşərsə, ermənilər üçün nəzərdə tutulan islahatlar həyata keçirilsə belə, bu vilayətlərdə xristianlar tərəfindən istənilən bir müdaxiləni asanlaşdırmaq üçün iğtişaş çıxarmağın Rusiya üçün nə qədər rahat olacağı məlum idi və bu məsələ haqqında bir çox yazılar da yazılırdı.² Çarın arzusunu yerinə yetirməzsə məhv olacağını, Türkiyəyə bundan daha açıq bir şəkildə anlatmaq mümkün deyildi.

¹ Ludoviec de Contensonun “La question armenienne” adlı yazısı 1913. s.15.

² Yuxarıda göstərilən kitab. s. 484.

V FƏSİL

Türkiyənin ölmək istəməsinə və ona hazırlanan aqibətdən özünü qurtarmaq üçün şeytanla belə ittifaq bağlamağa hazır olmasına heyrət edənlər vardı. Bir ara, Türkiyə 1878-ci ildə onu Panslavizmin pəncəsindən qurtaran İngiltərənin köməyini əldə etməyi düşünmüşdü. 4 iyun 1878-ci il Kipr Anlaşmasına əsasən İngiltərə Kipr Adasını almağına qarşılıq Türkiyənin Asiyadakı torpaqlarının bütünlüyünü qorumağı öz öhdəsinə almışdı. Beaconsfield bu vasitə ilə Ön Asiyanı təhdid edənlərə qarşı təzyiq göstərilə biləcəyini düşünürdü. Yeni Türk rejimi islahatlar haqq-qında səmimi olduğunu göstərmək üçün birbaşa İngiltərədən məmurlar istəmişdir. Türkiyə öz istəyini bu anlaşmada işbirliyi haqqında olan bir maddəyə əsasən irəli sürmüşdü. Ser Edward Grey, əvvəlcə qəbul etmişdisə də bir müddət sonra bunu yerinə yetirmək iqtidarında olmadığı məlum olmuşdur. 1 iyun 1913-cü ildə Aşağı Palatada bir şifahi soruya Xarici İşlər Nazirliyi, siyasi məsləhətçinin köməkçisi vasitəsilə verdiyi cavabda, Babiali tərəfindən doğrudan da bir xahiş olunduğunu, ancaq günün şərtlərindən asılı olaraq, bu xahişin yerinə yetirilməsindən əvvəl məsələnin əməlli başlı araşdırılmasının lazım olduğunu söyləmişdir. Bu sıralarda, Poincarenin London səfərindən istifadə edərək, ya məsələ haqqında ortaq bir qərar alınmış, ya da Fransa Çarın vasitəçiliyini etmiş və ya Çar bir başa Londona təzyiq etmiş, nəticədə məsələnin həlli təxirə salınmışdı. Altı vilayəti təsir vasitəsi hesab edən və bu vəziyyəti böyük dövlətlərə gizli şəkildə qəbul etdirən Rusiyanın ingilis məmurlarının Ermənistanı göndərilməsinin qarşısını almaqda mənfəəti böyük idi. Rusiya buralara öz adamlarını yerləşdirmək istəyirdi. Bu işləri yerinə yetirmək üçün Babiali Lord Milnerə, Mister Robertə və başqa namizədlərə - Rusiyanın nökrü olmamaq şərtiylə - islahatların həyata

keçirilməsi üçün tam səlahiyyət verməyə hazır idi. 26 Dekabr 1913-cü ildə Cavid bəy, “Le Temrs” qəzetinə verdiyi müsahibəsində “Ermənistanın ikinci bir Makedoniya vəziyyətinə salınmasına icazə verməyəcəyik” deyə açıq söyləmiş və “siyasi təsirlə İngiltərə və Fransadan istədiyimiz məmurların alınmasının qarşısı önlənərsə, Türkiyə Rusların istəklərinə razı olmaqdan başqa bitərəflərə müraciət edəcəkdir.” deyə əlavə etmişdir.

Çar siyasətinin türklərdə yaratdığı narahatlığın bundan gözəl izahı ola bilməz. Ancaq buna baxmayaraq, türklər Osmanlı torpaqlarının bütünlüyünün toxunulmazlığı üçün Rusiya ilə daha bir təşəbbüsə cəhd etmişdir. Rusiyanın İstanbuldakı səfiri Gierslə Cavid Bəy arasında aylarla sürən türk-rus görüşmələri olmuş, ancaq nəticədə rusların imkansız istəkləri üzündən bu müzakirələr kəsilmişdir. Buna görə də Osmanlı hökumətinin 1914-cü ilin may ayında Livadiaya göndərdiyi bir nümayəndə heyəti vasitəsilə bir başa Çara müraciət etdiyini görürük. Tələt Bəyin başçılıq etdiyi bu “Fövqəladə Heyət” də Gənc Türklərin Türkiyəyə toxunmamaq şərtiylə sülhsevər Rusiyanın dostu olmaqdan başqa bir şey düşünmədiklərinə Çarı inandıрмаğa çalışmışdır. Sazanov belə 23 may 1914-cü ildə Dumadakı çıxışında “Türk heyəti ilə olan görüşmələrdən görünür ki, Türkiyə, yeni siyasi şərtlərə uyğun olaraq Rusiya ilə iki ölkənin xeyrinə əlaqələr yaratmaq arzusundadır” demişdir.¹ Gənc Türklər ölkələri üçün qəti ölüm hökmü ola biləcək siyasətə son vermək üçün demək olar ki, Çara yalvarmışlar. Bundan sonra İstanbulda bir, “Türk-Rus Yaxınlaşma Komitəsi” qurulmuşdur. Halbuki, diplomatiyanın köməyi ilə, Balkan müharibəsindən bu yana “Şərqi məsələsinin” hakimi vəziyyətinə gətirilən II Nikolay bu dəfə ovunu pəncələri arasında möhkəm tutduğuna inanırdı. Buna görə də bütün bu təşəbbüslər heç bir işə yaramamışdır.

¹ Bulletin du Comité de l'Asie Française. May 1914. s.184.

Almaniya da hardasa Osmanlı İmperatorluğunun bölünməsinə tezləşdirmək istəyənlərin arasına qatılmaq üzrəydi. Dekabr 1912-ci ildəki Lüleburgaz vuruşmaları Alman diplomatik dairələrində Türkiyə əleyhinə bir fikir yaratmış və bu fikir o zaman siyasi məsləhətçi olan Kiderlen-Wachterin vasitəsilə Alman Xarici İşlər Nazirliyinə qədər yayılmışdır. Kiderlen - Wachter və yaxın yoldaşları İngiltərə və Rusiya kimi “Şərqi məsələsində” marağı olan iki böyük dövlətin arzusuna baxmayaraq, Türkiyəni bir daha ayağa qaldırmağa imkan olmadığından, buna görə də, ölünün üstündən çıxanların paylaşılması üçün bu dövlətlərlə razılaşmanın daha yerində olacağına inanırdı. Beləliklə Kiderlen - Wachter və yoldaşları Osmanlı mirasından ölkələrinə böyük bir pay qoparmaq ümidindəydilər. Nəticədə bu fikrə qarşı, xüsusilə Kiderlan - Wachterin ölümündən sonra müvəffəqiyyət qazanan tək arqument bu olmuşdur:

“Osmanlı torpaqlarının bölünməsi nəticəsində Almaniyaya yaxşı bir pay düşsə belə Türkiyənin şərqiində olacağı təxmin edilən bu bölgəyə girmək üçün Avropanı, dənizləri və Boğazları aşmaq lazım gələcəyindən çox uzun və bacarıqlı bir ələ sahib olmaq gərəkdir.”

Ancaq, bununla bərabər 1913-cü ilin yazında Rusiyanın “erməni məsələsi”ni ortaya atdığı dövrdə Alman diplomatıyası müharibə olarsa, Türkiyənin tərəfini tutub-tutmayacağına hələ qərar verməmişdi. Bir qədər düşünək: 1913-cü ilin aprelinde Bitlisdəki kürd üsyanı Babiali tərəfindən yatırılmamış olsaydı və ermənilərin yenidən qətlinə görə Rusiya fikirləşdiyi kimi əsgəri müdaxilə edə bilsəydi, Almaniya bir dünya müharibəsinəmi razı olardı, yoxsa Rusiyadan bəzi tələblərini istəyərdi? Hər halda bu dövrdə “sülh yoxsa savaşı” sualı, siyasi baxımdan görülmədik bir əhəmiyyət qazanan “erməni məsələsi”ndən asılı idi.

Rusiya, Osmanlı torpaqlarında törətədiyi əməllər haqqında tarixin qınağına səbəb olacaq ən inandırıcı sənədi, Dünya Mühəribəsindən bir az əvvəl özü açıqlamışdı. Ermənilərə göstərdiyi “böyük dostluğu” isbatlamaq məqsədilə Çar hökuməti “erməni məsələsi” haqqındakı bütün diplomatik yazışmaları rusca və ermənicə olaraq nəşr etdirmiş və hətta yalnız ermənilərə xitab edən, qalın bir kitabçada toplanan bu yazışmalara, “Yeniköy Komissiyası”nın gizli görüşlərdəki protokolu da əlavə edilmişdir. Bilindiyi kimi, “Yeniköy Komissiyası” 1914-cü ilin iyul ayında Türkiyə Ermənistanı haqqındakı rus planlarını müzakirə etmək məqsədilə Avstriya-Macaristan İmperatorluğunun Yeniköydəki bağ evində toplanmışdır. Ermənicəsi Tiflisdə nəşr olunan bu yazışmalar arasında çox maraqlı nöqtələrə də rast gəlmək mümkündür.¹

1912-ci ilin noyabrında Balkan müharibələri zamanı tale türklər əleyhinə dönər dönməz, Rus diplomatiyası can çəkişən İmperatorluğa son zərbəni endirmək məqsədilə erməniləri səfərbər etmişdir. 21 noyabr 1912-ci ildə Vandakı Rus Konsulunun müavini göndərdiyi bir raportda, “bütün ermənilərin Rusiya tərəfdarı olduğunu və rus əsgərlərinin gəlməsini və ya Rusiyanın nəzarəti altında islahatlar aparılmasını çox arzuladıqlarını” bildirirdi. Eyni tarixdə Beyaziddəki (Şərqi Beyazıt) konsul müavini Çarın İstanbuldakı səfiri Giersə bu teleqramı göndərmişdi:

“İstisnasız olaraq ermənilər Türkiyəyə düşməndir. Rus hökumətinin və Ermənistanın işğal altına alınmasını ürəkdən arzu edirlər.”

Giers də Eşmiədzin Katolikosunun Qafqaz Canişininə müraciətini xatırlatmaqdadır. Səfirin fikrincə Rusiyanın

¹ Bax: Ermənistanda İnqilablar . (12 noyabr 1912 - 10 may 1914) Setrak Avakyan. Tiflis. 1915.

müdaxiləsini istəyən bu müraciət, Türk Ermənistanında Rusiyaya qarşı bəslənən duyğuları tam əks etdirir. Giers Sazanova göndərdiyi teleqraflarda erməni xalqının dini liderinin, Rusiyanın fikrinə uyğun olaraq, ortaya atdığı məsələnin böyük əhəmiyyətinə diqqəti cəlb etməkdədir. Səfir Rusiyanın , müdaxilə üçün əlinə keçən bu tək fürsəti əlindən qaçıracağından narahat olduğunu bildirir. Katolikos və İstanbul Erməni Patrikinə hər cür təminatın verilməsinin, onların bütün imkanlarla müdafiə edilməsinin lazım olduğunu Sazanova çatdırır. Bir çox erməninin arzuladığı kimi, altı vilayətin işğalının hələ erkən olduğunu düşünməklə bərabər Giers, ermənilərin böyük dövlətlərə müraciətinin qarşısının alınmasının lazım olduğu qənaətindəydi.

Giers, hələlik Rus məmurlarının kontrolu altında Türk torpaqlarında islahatlar edilməsi ilə kifayətlənməkdə və hər halda bu da bir nəticə verməyəcəyinə görə, göstərilən vilayətlərə rus əsgərlərini daxil etmənin gərəkli olacağına ümid bəsləməkdə idi.¹

Sazanov səfirə cavabında katolikosun 30 noyabr 1912-ci il tarixli müraciətini bildirdikdən sonra, Türkiyəni, Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi ilə hədələməsinə istəmiş və “sərhədlərimizə yaxın yerlərdə iğtişaş çıxması, qarşısı alın bilməyəcək qarışıqlıqlara yol açaraq, Türkiyə ilə olan əlaqələrimizi zədələyəcək mahiyyətdədir” deyər əlavə etmişdir.²

Əslində isə, nəzakət çərçivəsində bəhs edilən bu “iğtişaşları” törədə bilmək üçün Giers Türkiyədəki ermənilərlə gizli əlaqələrini davam etdirir və rəisinə bu haqda məlumat verirdi. Dekabr ayında Giers London və Parisdəki erməni birliklərinin, himayə altına alınmasının ya ortaq şəkildə təşkil edilməsi, ya da “erməni məsələsi”nin həllinin Çara həvalə edilməsi üçün böyük dövlətlərə müraciət etdiklərini bildirirdi. Giers həm də Avropanı

¹ Bax. Həmin kitabda 1 №li qeyd.

² Tiflisdə nəşr olunan sənəd № 1.

dolaşacaq Beynəlxalq erməni nümayəndələri məsələsində təşəbbüsün Rusiyaya verilməsini istəyirdi.¹ Bir tərəfdən də Sazanov Avropadakı səfirlərinə 13 dekabr 1912-ci ildə göndərdiyi gizli məktubda Türkiyədəki bir çox erməninin Rus hökumətindən, “Anadoluda bəzi bölgələri” işğal etməsini istədiklərini yazırdı. Həmçinin London və Paris hökumətləri ilə “ortaq bir görüş və qəbul ediləcək yol” haqqında fikir alış verishi etmələrini, hər iki hökumətin, İstanbuldakı səfirlərinə, Rus səfirlərinin düşüncələrini müdafiə etmək üçün təlimat vermələrini təşkil etməyi tövsiyə edirdi.²

Bu vaxt Babialı bir ümumi islahat planı hazırlayırdı. Bu plana görə, altı vilayət iki hissəyə ayrılmalı, hər birinin başına bir ümumi müfəttiş və bir də komissiya gətirilməlidir. Komissiyalara iki erməni və iki avropalı daxil edilməli və bir avropalı da komissiyaya sədrlik etməlidir. Giers avropalılar arasına rusların da daxil edilməsini tələb edir.

Hələ, 1907-ci ildə rus hökumətinə “erməni məsələsi” haqqında bir arayış vermiş olan Daşnaksutyun Partiyasının nümayəndəsi Doktor Zavriyev, 1912-ci yeni il bayramı ərəfəsində Gierslə bir görüşməsində “Ümumiyyətlə, ermənilər gələcəklərinin Rusiyaya bağlı olduğunu düşündüklərini və Türkiyəyə qarşı necə davranacaqları haqda Rusiyadan təlimat gözlədiklərini “ söyləmişdir.

Zavriyev açıq-açıqına Rus müdaxiləsini istəyirdi. Patrikxana, Avropanın nəzarəti yerinə Türkiyədə xidmət edən avropalıları qoymaq istəyən Türk islahat planından narazı idi: ya rus himayəsi, ya da beynəlxalq bir nəzarət istəyirdi. Giers, Sazanova göndərdiyi bir teleqramda belə yazmışdı;

“Ermənilər, Rus işğalını ən erkən qaranti kimi qəbul edirlər.”³

¹ Tiflisdə nəşr olunan sənədlər. Sənəd № 2, 4.

² Yenə orada. Sənəd № 5.

³ Tiflis toplusu. Sənəd № 7.

21 dekabr 1912-ci ildə toplanan Beynəlxalq Erməni Qurultayı da erməni partiyalarının tam həmrəyliklə Rusiyaya tərəfdar olduqlarını ortaya qoydu.

Bu dövrdə ermənilər Avropada da sakit dayanmayaraq problemlərini Londonda toplanan səfirlərə çatdırmağı qərara alırlar. Təbii, bu təşəbbüs “erməni məsələsinə” sahiblənmək istəyən rusların Qafqaz Canişinini məmnun etməmişdir. Belə ki, canişin Sazanova bir teleqram yollayaraq, katolikosun Avropa təmsilçisi Boqos Nubar paşadan, Londondakı səfirlər toplantısına müraciət etməsini və fəaliyyətinin rus müdaxiləsinə zəmin hazırlamaq yönündə sürdürməsini tövsiyə etmişdir. O həmçinin yaxın zamanda Anadoluda iğtişaşların da başlayacağına işarət etmişdir. Bütün bu işləri özü hazırladığına görə, əslində iğtişaşların başlayacağından ən yaxşı xəbərdar olan da elə canişinin özü idi.¹

13 mart 1913-cü il tarixli bir teleqramda İzvolski, Parisdə Boqos Nubar paşa ilə söhbəti haqqında Sazanova məlumat verir. Bu məlumatda Boqos Nubar paşanın “ermənilərin bütün ümidləri güclü rus himayəsinədir. Və hər zaman rus hökumətinin göstərişlərini yerinə yetirməyə hazırdırlar.” dediyi göstərilirdi. Boqos Nubar paşa da bir islahat planı hazırlamışdır; ancaq İzvolski ondan, Rusiyanın icazəsini almadan bu məsələdə heç bir təşəbbüs göstərməməsini rica etmişdir.²

1913-cü ilin mart və aprel aylarında Bitlis, Ərzurum və Vandakı rus konsulluqlarından göndərilən teleqramlarda qırğın üçün hazırlıqlar görüldüyü bildirilirdi. Giers, Sazanova göndərdiyi bir teleqramda, ermənilərin Bitlis, Ərzincan və b. yerlərdəki hadisələrdən çox əndişə duyduğunu yazır və Anadoluda xristianlarla müsəlmanlar arasında bir çatışmanın

¹ Tiflis toplusu sənəd № 8 və 11.

² Tiflis toplusu. Sənəd. № 12.

partlayacağından qorxdığını bildirirdi. Bütün bu teleqramlarda Türk Ermənistanında sülh yaratmaq üçün beynəlxalq bir vəzifəni üstünə götürmək istəyən Rusiyanın Avropa dövlətləri yanında qaldırılacaq təşəbbüslərə hazırlıq olaraq düzəldilmiş yalançı qırğın xəbərlərinin tarixləri böyük diqqətlə müəyyənləşdirilmişdi. Beş iyunda Sazanov, Berlindəki səfirinə, “Giersə, Fransız və İngilis məsləkdaşları ilə Üçlü İttifaqın “erməni məsələsi”ndəki mövqeyində əsas olacaq şərtləri müəyyənləşdirmək üçün təlimat verdiyini və 1895-ci il layihəsinin əsas olaraq götürülməsini təklif etdiyini” bildirmişdi. Nəhayət 7 iyun tarixində Xarici İşlər Nazir yardımçısı Neratov islahatlar məsələsini bir teleqramla ümumi şəkildə açıq açığına Avropa dövlətlərinin qarşısında qaldırmışdı.¹

Fransa 7 iyun 1913-cü il tarixli bu məlumatda göstərilən xüsurları dərhal qəbul etmiş, İngiltərə və digər böyük dövlətlərin qəbul etməsi isə daha çətin olmuşdur. Artıq “erməni məsələsi” rəsmən ortaya atılmışdır. 9 iyunda Üçlü İttifaqın İstanbuldakı səfirlərindən ibarət bir komissiyaya digər səfirliklərə təklif ediləcək islahat layihəsini hazırlamaq vəzifəsi tapşırılmışdır. 10 iyunda Almaniya və Avstraliya - Macarıstan Osmanlı torpaqlarının bütövlüyünün qorunması şərtiylə məsələni müzakirəyə çıxarmağı qəbul etmişdir. Həmin gün Sazanov Giersə göndərdiyi təlimatda “Rus təklifini Sədri-əzəmə anlatmasını və Rusiyaya sıx bağlarla bağlanıb bağlanmamasının artıq Türkiyənin öz işi olduğunu ona bildirməsini” istəmişdi.² Ancaq Almaniya mane olmaqda gecikmədi: Jaqow, İstanbuldakı səfiri Wangenheimə, görüşmələrə qatılması təlimatını verməklə yanaşı, bunların yararlı olub olmayacağı haqqındakı şübhələrini də gizlətmir, Səfirlər toplantısının “Ali Məhkəmə” mənasına gələ bilməyəcəyini də bildirirdi. Bundan başqa Berlin və Viyana

¹ Tiflis toplusunda. 17.18.19.21.24 və 28 nömrəli. sənədlər.

² Tiflis toplusu. Sənəd. № 39.

Türkiyənin də bir nümayəndəsinin toplantılarda iştirak etməsini istəyirdisə də, Giers və Sazanov, Türk nümayəndəsinin toplantılarda iştirakının ilk layihənin hazırlanmasına mane olacağı bəhanəsiylə, bunu qəbul edilməsi mümkün olmayacaq bir təklif hesab edirdi.³

Nəticədə Rus Səfirliyinin baş tərcüməçisi Andre Mandelstam tərəfindən 1895-ci ildə İngilis, Fransız və Rus səfirlərinin verdikləri nota və irəli sürdükləri layihəyə, Padşahın 20 oktyabr 1895 tarixli qərarına, 1880 tarixli Avropa Komissiyası qanun layihəsinə və Livan Statusuna əsaslanaraq, bir islahat layihəsi hazırlanmışdır. Üçlü İttifaq tərəfindən qəbul edilən Mandelstam layihəsi, Avropa dövlətlərinin bu məsələ ətrafındakı müzakirələri üçün əsas qəbul edilmişdir. Layihənin əsas məqsədi bu idi: Babialidən asılı olmayan bir valinin idarəsi altında, bəzi sərhəd bölgələri xaric, Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput və Sivas əyalətlərinin daxil olduğu bir bütöv Erməni əyaləti yaradılacaqdır. İstanbuldakı səfirlər bu layihəni müzakirə etmək üçün toplanmışlar. Giers Babialinin hazırladığı islahat layihəsinin bu toplantıda müzakirə edilməsinə qarşı çıxmış, ancaq Almaniya və Avstraliya Macarıstan bu layihənin nəzərə alınmasında ısrar etmişlər. Komissiya iclaslarında Almaniya nümayəndəsi bütöv bir erməni əyaləti fikrini bəyənmiş ərazinin geniş olduğunu göstərərək, rabitənin olmamasının mərkəzi idarə sistemini çətinləşdirəcəyini irəli sürmüşdü. Rusiya tərəfindən çıxış edən Mandelstam, Girit, Livan və Rumelini nümunə göstərərək Ermənistan üçün qüvvətli və mərkəzi bir idarə sisteminin vacibliyini iddia etmişdir. Avstraliya-Macarıstan nümayəndəsi Babialidən asılı olmayan bir vali təyin etməyin Padşahın müstəqilliyinə kölgə salacağına işarət etmiş, Alman nümayəndəsi

³ Tiflis tiolusu. Sənəd №40, 41, 43.

isə Livan nümunəsinin tövsiyə edilə biləcək bir örnək olmadığını söylədikdən sonra bunları əlavə etmişdir;

“Ermənistan Livandan dörd qat daha böyükdür, qurulacaq əyaləti Livan kimi idarə etməyə qalxmaq Fransanı, Tarascon (Meksikada bir bölgə - B.O) kimi idarə etmək deməkdi.”

Alman nümayəndəsi Mandelstamın layihəsini, Ermənistanı Osmanlı İmperatorluğundan tamamilə ayırmaq təşəbbüsü kimi qiymətləndirirdi. Buna baxmayaraq rus layihəsinin müəllifi Babialiyə tabe olmayan, yeganə ümumi vali fikrində israr edirdi. İngiltərə nümayəndəsi Fitzmaurice, Mandelstamın tərəfini tutaraq, zəif bir hüquqi maddəni göstərir və xarici nəzarət altında olsa da, bu vəziyyətdə dövlətin müstəqilliyindən bir şey itirməyəcəyini isbatlamağa çalışır və deyir:

“Beləliklə, Avropanın çalışdığı Türkiyəni xaricilərin nəzarətini qəbul etməyə məcbur etməkdir ki, belə olan halda da onun müstəqilliyi qorunmuş olacaqdır.”

Əslində isə, Mandelstam rus oyunları qarşısında Babialinin əlini qolunu bağlamaq üçün yeni yaranacaq əyalətə bir başqa yerdən əsgər gətirilməsinin və buraya köçkünlərin yerləşdirilməsinin qarşısını almağa çalışırdı.

Andre Mandelstamın Rusiya adından irəli sürdüyü və qətiyyətlə tələb etdiyi israrlı istəkləri, bu dövlətin Türkiyənin heysiyyəti ilə oynamaq məqsədi güddüyünü göstərirdi. Tələt Paşa, Osmanlı Məclisində erməni millət vəkilləri ilə məsələni bilavasitə həll etməyə çalışmışsa da, müvəffəq ola bilməmişdir. O, parlamentdəki erməni üzvlərin sayını 15-dən 20-yə çıxarmağa hazır olduğunu bildirsə də ermənilər Rusiyadan ayrılmağa razı olmamışdılar.¹==

Yeniköy Komissiyası toplantılarının müvəffəqiyyətsizliyə uğramasından bir neçə həftə sonra Sazanov məsələni Avropa

¹ Tiflis toplusu sənəd. №.62.

hökumətləri ilə yenidən müzakirə etməyə cəhd göstərməyə başlamışdır. Rus Xarici İşlər Naziri Berlinə, məsələnin xronoloji bir hal ala biləcəyini bildirmiş, Zimmermann isə buna “Türkiyəni bölməyə başlamanın təhlükəli olduğu” cavabını vermişdir.² Uzun müzakirələrdən sonra, nəhayət Jaqow, İstanbuldakı səfirinə ruslara bəzi təzminat verməsi üçün təlimat göndərmiş, bu səbəbdən də alman və rus səfirliklərinin səlahiyyətli nümayəndələri arasında görüşmələr başlamışdır. Bununla bərabər “erməni məsələsi” ilə əlaqədar 10 sentyabr 1913 tarixli notasında, “Alman hökuməti, Türkiyəni ürəkdən arzulamadığı bir qərara boyun əydirmənin uyğun və mümkün olmadığına inanmaqdadır” deyə bildirmişdir. Alman hökuməti Komissiya çalışmalarının Türk layihəsi əsasında yenidən başlamasını istəyirdi. Nəticədə 23 sentyabrda Giers və Wangenheimin ilk olaraq bütöv bir erməni əyaləti yerinə, iki idarə bölgəsi qurulmasını qəbul edib, iki ümumi müfəttiş təyin edilməsi kimi təzadlı bir nöqtədə razılığa gəldiklərini görürük.

Rus-Alman anlaşmasının altı maddəsi Babialinin on il müddətinə qəbul edəcəyi, onlara məmur və hakimləri təyin etməyə tam səlahiyyət verəcəyi ümumi müfəttişlərin, Osmanlı hökumətinin istəyinə görə seçiləcəyinə təminat verirdi.

Yeni iki bölgənin seçim komissiyası məsələsində rus-alman anlaşması, bərabər sayda müsəlman və xristian üzvlərin olmasını önə sürür. Bundan başqa bütün vəzifələrdə iki tərəf arasında bərabərlik olmasını istəyirdi. Avropa dövlətləri tərəfindən ediləcək nəzarət, anlaşmanın ən həssas nöqtəsi idi. Ancaq sonunda buna da belə bir format tapıldı: “Türkiyə, böyük dövlətlərə, İstanbuldakı səfirlikləri vasitəsilə islahatların həyata keçirilməsinə nəzarət etmələrini təklif edəcəkdi.”

² Tiflis toplusu sənəd. № 63.

Türkiyə, Rus-Alman anlaşmasının altı nöqtəsinə 26 oktyabr 1913-cü tarixli notasıyla verdiyi cavabda islahatları Avropalı məsləhətçilərin köməyi ilə həyata keçirmək istədiyini, ancaq dövlətin müstəqilliyini qətiyyətlə qorumaq fikrindən vaz keçməyəcəklərini bildirmişdi. Sədri-əzəm Gierslə görüşündə, formal olaraq Gömrük Müfəttişinə bağlı olan, ancaq Balkan Savaşına qədər Osmanlı Gömrüklərini tam müstəqilliklə idarə edən İngilis məsləhətçisinin olduğunu ona xatırlatmışdı. Babialı, ümumi müfəttişlərin təyininə Avropanın qarışmasını rədd etmiş, yalnız məsləhətçilərin on il müddətinə vəzifəyə gətirilməsini qəbul etmişdir. Ancaq bu islahatların həyata keçirilməsi üçün, bütün böyük dövlətlərə deyil, yalnız birinə müraciət etməyi uyğun görmüşdü. Osmanlı hökuməti iki erməni bölgəsi üçün Rusiyadan da iki məsləhətçi istəməyə hazır olduğunu bildirdiyi halda Giers bunu kafi görməmişdi.¹

Bu dövrdə Türkiyənin Rusiyanı yumşaltmaq üçün təşəbbüslərini artırdığını görürük. Bir dəfə Tələt Paşa Giersə, iki erməni bölgəsində, erməni xalqını kürdlərdən qorumaq məqsədilə Trakiyadakı ən seçkin birliklərdən 7000 əsgərdən ibarət bir Jandarma qüvvələri göndərməyi vəd etmişdir. Giers buna cavabında “Rusiya, Berlin Andlaşmasına uyğun olaraq, erməni problemi ilə məşğul olma haqqını tələb etməyə davam edəcəkdir” demişdir.² Türkiyənin inadına qarşı, Babialının gömrük haqlarını 4 %-ə qədər yüksəltmək istəyi rədd edilərək, ona təzyiq göstərilmiş, Almaniyanın 6 maddəni Türkiyəyə qəbul etdirməsi üçün, Rusiyanın təklifinə İngiltərə də qatılmışdır. Nəhayət, Sədri-əzəm də, məsləhətçilər üçün böyük dövlətlərə müraciət etmək məcburiyyətini, hər məsələdə əvvəlcədən onların razılığını istəməyi və ümumi müfəttişlərlə məsləhətçilər arasında ola

¹ Tiflis toplusu sənəd. № 78.

² Yenə orada sənəd № 92.

biləcək narazılıqların həll edilməsi üçün bir aylıq vaxt ayrılmasını qəbul etmişdir. Buna baxmayaraq Sazanov yenə də bitməz-tükənməz tələblərini irəli sürməkdə davam edir ki, bunların Babialidə qəbul edilə bilməyəcək şeylər olduğu aşkar görünməkdədir. Həftələrcə sürən uzun müzakirələrdən sonra, Sədri-əzəm, Ümumi Müfəttişlik vəzifələri üçün səfirliklərə yarı rəsmi və yarı şifahi müraciətlər etməyə, namizədlərə təyinatlarından sonra on illik bir müqavilə daxilində vəzifələrinin nə olacağını, yenə yarı rəsmi bir şəkildə bildirməyə hazır olduğunu qəbul etmişdir.

13 yanvar 1914-cü ildə Giers Sazanova göndərdiyi bir teleqramda “daha böyük tələblər etsək böyük dövlətlər bizimlə bərabər olmaya bilirlər” deyərək, əldə edilən nəticələrlə kifayətlənməyi tövsiyə etmişdir. Buraya qədər olan nəticələr əsas şərtlərlə bağlı olanlardır. İki bölgənin ümumi məclislərinin necə qurulacağı məsələlərində isə müzakirələr davam edirdi. Türkiyə Diyarbakır, Harput və Sivas üçün nisbi təmsilçilik sistemi təklif edirdi. Rusiya bununla razılaşmaqla yanaşı ermənilərin tamamilə azınlıqda olduğu yerlərdə də bərabər təmsilçiliyi qəbul etdirməyə boş yerə çalışdıqdan sonra “erməni vilayət”lərinə köçkün yerləşdirilməsinə müvəffəq olmaq üçün çabalamışdır.

Ertəsi ay, 7 fevralda Sazanov anlaşmanın imzalanması üçün təlimat göndərmiş və anlaşma 8 fevralda imzalanmışdır. Bundan iki ay sonra Türkiyə, Rusiyanın təklif etdiyi 5 nəfərlik namizədlərdən hollandiyalı Westenenk ilə norveçli Hoffu, qurulması qəbul edilən iki yeni bölgənin ümumi müfəttiş birliklərinə təyin etmişdir.¹

Bu dövrdə, Rusiya üçün çalışan ermənilərin nə etdiklərinə də nəzər salaq. 16 aprel 1914-cü ildə “Bütün ermənilərin hörmətli katolikosu və Patriki” V Gevork, Qafqazın Canişini və Kral vəkili

¹ Tiflis toplusu. 116, 134, 156, 167 nömrəli sənədlər.

Kont Vorontsov-Daşkovun ona rəsmən məlumat verdiyi t rk-rus anlařması üçün Sazanova t ř kk r edirdi. Yaltaqcasına sözlərlə dolu t ř kk r məktubunda katolikos “erməni xalqının sadıqlıyından, böyük Rusiyaya v  hökmü ilə ermənilərin yenido n tarix səhnəsinə çıxmasına řerait yaradan sevgili hökmdarı Kral- mperator II Nikolaya olan t r fkeřliyindən” bəhs etməkdədir.²

² Tiflis toplusu. Sənəd № 158.

VI FƏSİL

“Erməni məsələsi”nin mənşəyinə aid bir araşdırmada, üzərindən lazımı qədər zaman keçməmiş çox qarışıq hadisələr haqqında ədalətli mühakimə yürütmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən də, Dünya savaşı nəticəsində ermənilərin uğradığı acınacaqlı vəziyyətin əsl məsuliyyətini dəqiq araşdırmaq işini bir kənara buraxırıq, irəli sürülən iki zidd fikri mümkün olan ən qısa şəkildə qarşılaşdırmaqla kifayətlənəcəyik.

Erməni üsyançılarının fikirlərini bilirik. Qurdla quzu hekayəsindən istifadə edərək , bunlar özlərini, tarixin acı gedişi nəticəsində əmri altına girən xristianlara vəhşi hisslər bəsləyən cani bir hökumətin əzdiyi bir millət kimi tanıdılar. Bu hökumətin savaşı bəhanə edib, onlardan canlarını qurtarmaq üçün yüz minlərlə ermənini öldürdüyünü iddia edirlər. 1916-cı ilin fevralında Fransız din adamı Mqr. Touchet “Oeuvre d’Orient” cəmiyyətində verdiyi bir konfransda ölənlərin sayının 500000 olaraq təxmin etdiyini söyləmişdir. Bu rəqəm bizə çox mübaligəli görünsə də rəqəmləri dəqiqləşdirmək imkanına da malik olmadığımızı etiraf etmək istəyirik. Əmin olduğumuz şey, 1915-ci ilin yazında ermənilərin, bir ölüm-qalım savaşının atəşi arasında qaldıqları zaman, Türk-Rus sərhədləri yaxınlarında çox faciəli hadisələrin cərəyan etməsidir.

Ancaq, bu qarşı durmaya səbəb olan və araşdırdığımız tarixi şərait bizə, qurdla quzu hekayəsinin, obyektiv qiymətləndirmədə ən kiçik bir dəyərinin belə qalmadığını göstərir.

İslama düşmən olmayan şahidlərin söylədikləri fikirlərə görə isə acı hadisələrin ilk təşəbbüskarı 1915-ci ilin fevralında erməni

üsyany zamanı Komsda¹ günahsız müsəlman xalqı qətl edən erməni üsyançıları olmuşdur.²

Bu müdhiş türk-erməni duelinin hazırlıqları Muş bölgəsində cərəyan etmişdir. Bu baxımdan əgər bir gün, hələ də Orta əsr həyatı yaşayan bu bölgəyə müraciət edilərsə, bitərəf bir sorğu keçirilərsə bütün məsələlər də ancaq bu zaman burada aydınlığa qovuşacaqdır.

Əslində faciəli hadisələrin necə cərəyan etdiyi bilinmir, çünki Avropadakı erməni İxtilal komitələrinin nəşr etdikləri kitabçalardakı məlumata güvənmək olmaz.¹ Aprel 1915-ci ildə erməni üsyançıları Van şəhərini ələ keçirmiş, orada Aram və Vardanın başçılığı ilə bir Baş qərargah təşkil etmişdilər. Van bölgəsini müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra 6 mayda şəhəri rus əsgərlərinə təslim etmişdilər. Rostovda çıxan bir rus qəzetinin yazdığına görə Çar bayrağının xidmətinə girən erməni könüllüləri təqribən 3 түmən, yəni bir korpus həcmində idi. Rus əsgərləri Vana girən kimi, “İlk erməni əyalətinin canişini” adını alan Aram Manukyanın başçılığı ilə bir müvəqqəti hökumət quruldu. Çarın “Böyük Ermənistan”ı yaradacağı “xoşbəxt günlərə” qədər gözləmədən, tez tələsik kağız üzərində bir də “idari bölgülər” edərək, “Ermənistan bölgəsini” irili xırdalı 14 əyalətə böldülər.

Ən məşhur erməni başçılarından biri olan Karakin Pastırmacıyan, türk-rus vuruşmaları başlar başlamaz, erməni könüllü dəstələrinin başına keçmişdi. Babiali, Osmanlı Məclisində Millət vəkili olan və Qaro adı ilə tanınan Pastırmacıyanın, yolunda rast gəldiyi bütün kəndləri yandırmaq və orada yaşayanları qətl etməkdə günahlandırır. Bilindiyi kimi, müharibənin ilk günlərində, Türklərin Daşnaksutyun Partiyası ilə

¹ Muşun Varto qəzasında bir kənd. Bugünkü adı “Gomahos”dur.

² 25 Mart 1916 tarixli “Gazette de Lausanne”.

¹ Cenevrede nəşr olunan bəzi kitabçaların başlıqları belədir: “Dokuments sur le sort des armeniens 1915”, “La defense heroique de Van” və b.

Çarizmə qarşı bərabər girişdikləri təşəbbüslər, 1914-cü ilin sentyabrında Ərzurumda toplanan erməni qurultayı tərəfindən rədd edilmiş və qurultay özünü bitərəf elan etmişdir.

Bir də bu var ki, bu partiyanın üzvlərinin evlərində ələ keçirilən rus istehsalı olan minlərcə bomba və tüfəng, bu bitərəfliyin altında nələrin gizləndiyini açıqca göstərmişdir. Türklər də, Anadolunun Şimal-Şərq hissəsinin ruslar tərəfindən istila edilməsinə, öz hərəkətləri ilə ölkənin müdafiəsinə əngəl olan erməni quldur dəstələrinin fəaliyyətlərinin səbəb olduğunu anlayırdılar.

Kürdlərin bu qarışıqlıq içində əllərini əllərinin üstünə qoyub oturmadıqları da məlumdur. Həm də kürdlərin əgər təhrik edilərlərsə insafı olmayan şeytani bir qüvvə halına gələ biləcəklərinə də şübhə yoxdur. Rus tərəfinə keçərkən, onları nə kimi təhlükənin gözlədiyini ermənilərin bilmələri gərəkirdi, əsrlər boyu azlıqda olan millətlərin çoxluqda olan millətlərə qarşı düşmənçiliyi üzündən davam edən və rus siyasətinin çəkinmədən istifadə etdiyi qarşılıqlı nifrət nəticəsində meydana çıxan ölüm-qalım məsələsi partlaq verməkdə gecikmədi. Avropa diplomatiyası da Osmanlı İmperatorluğu daxilindəki irq və din münaqişələrini bir əsr boyunca boş yerə körükləməmişdi....Böyük fransız tarixçisi Albert Sorelin otuz il bundan əvvəl söylədiyi kimi “parçalama siyasətinin bütün dünyanı əhatə edəcək bir faciə yaradacağı” da məlumdur.

Türkiyənin davranışına gəlincə, bunu Avropanın ona qarşı göstərdiyi münasibətə görə izah edə bilərik. Türkiyəni Dünya xəritəsindən silmək üçün göstərilən fəaliyyətlər, İmperatorluğu məhv etmək üçün Rusiyanın insafsız qəddarlığı dünyada ən çox böhtana məruz qalan bir millətin qurbanı olduğu haqsızlıqlar, bu ölkəni bir ölüm-qalım savaşının içinə atmışdır.

Ermənilərin mövqeyi üzündən Rusiya qarşısında Türkiyəni gözləyən böyük təhlükə meydana çıxınca, Osmanlı İmperatorluğu

təhlükəli vəziyyətdə hər bir xalqın görəcəyi tədbirə əl ataraq, etibarını itirmiş ünsürləri müharibə meydanından uzaqlaşdırmışdır. O da doğrudur ki, nəqliyyat cəhətdən bu qədər ağır, modern texnika cəhətdən bu qədər yoxsul bir ölkədə, belə bir tədbir müdhiş fəlakətlərə səbəb olmuş və “Çarın himayəsində bir Ermənistan” kimi ağılsız xəyallar uğruna məsum insanlar da əzab çəkmişlər. Böyük cani, ilk günlərdən bəri İslam dünyasına fəlakət yağdırmaqdan bir an belə geri durmayan Çar Rusiyasıdır. Çarizm bir talesizlik olaraq, idarə etdiyi rus xalqına da xoşbəxtlik gətirməmişdir. Bəlkə də bu hakimiyyətin yıxılması Avropanı da ağrısını çəkdiyi siyasi xərçəngdən qurtaracaqdır. Hər halda Osmanlı dünyası üçün Çarizmin rus xalqı tərəfindən çevrilişi¹ üç yüz ildən bu yana baş verən hadisələrin ən əhəmiyyətlisidir. Bu, Çarizmin təsirindən azad olmuş Avropa ilə birlikdə irəliləməyə, inkişaf etməyə can atan Türkiyənin də bir ümid qaynağıdır.

Asiyanın, istismarçı qoca Avropanın çəkmələri altında inlədilməsinə əsaslanan sistemin zamanı artıq keçmişdir.

¹ 1917-ci ilin aprelində nəşr edildiyinə görə mart çevrilişindən bəhs edilir.- O.A.

Bibliografiya

Kitablar

- Alliance balkanigue-Guehof, Paris, Hachette
Anales de l' İslam- Don Leone Caetani
Armenien und Europa- Dr.Lepsius. 1896
Ermenistanda Devrimler –Setrak Avakyan. Tiflis. 1915
(ermənicə)
La question armenienne a la lumiere des documents- Marcel Liart. Paris. 1913
Le Basphore et les Dardanelles- Serge Gorianow-Paris.1910.
Les plaies du Caucase- E.Aknouni, Geneve 1905
Le sort de l' Empire Ottoman- Andre Mandelstam- Payot, Paris. 1917
Letters de Turguie 1835-Marechal Moltke
Russland als grossmachth-Gregoire Troubetzkoi -Leipzig 1910.
Statistigues des province de Bitlis et de Van –Mayevski- ST, Petersburq
The Caliphs last heritage-Sir Mark Sykes, Macmillan, London. 1915
The treatement of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (İngilis Mavi Kitabı)
The preaching of İslam- J.W.Arnold (Prof.) 1896 və 1913 də Londonda nəşr olunmuşdur.

Jurnallar

- 1 **Correspondant (Le)- Paris**
I' Intercommunion entre l'eglise
anglicane et l'eglise orthodoxe Russe 25 avqust
1916
- 2 **Bulletin de Comite de l' Asie
Française**
Robert Caix imzalı yazı; s. 11.
Ludovic de Contensonun "Le
probleme armenien" Başlıqlı yazısı. s.15 1913
Rene Pinon imzalı yazı s. 294.
3. **Revue de Paris-Paris.**
Zarzeçkinin araşdırma yazısı 15 aprel
1914
- 4 **Revue des deux Mondes- Paris**
Mıkırtıç Dadyanın "La societe
armenienne contemporaine"
başlıqlı yazıları s. 903-928. iyun 1897
- 5 **Revue Politique Internationale-
Lozan.**
Maxime Kovalskinin "La Russie et
le probleme armenien" aprel 1914
Michel Pavlevitchin "La Russie et
les armeniens" adlı yazısı s.464-467 may 1914
Marmaduke Pickthallın Ser Mark
Sykesin kitabı haqqındakı yazısı. 1916 may, iyun
Paul Rohrbachın "Allemaqne
comme puissance mondiale" adlı yazısı
s. 32 iyul 1914
- 6 **Russiya Mysl-Moskva**
Andre Mandelstamın araşdırması 1916
- 7 **The National Review- London**
Walter Guinnessin "Impressions of
Armenia and Kurdistan" adlı yazısı yanvar
1914

1 Qəzetlər

Times – London

25 mart və 29 iyul 1916-cı ildə nəşr
olunan rus əlavələri (Russian
supplements)

2 Gazette de Lausanne

25 mart 1916 nömrəsi.

Чапа имзаланмышдыр: 05.12.2015

Кабыз форматы: 60x84 1/16

Щяъми: 20 ч.в.; Сифариш: 144;

Сайы: 300

Китаб “Araz” nəşriyyatının
mətbəəsində şазыр диапозитивлярдян
истифадя олунмагла
офсет цсулу иля чап едилмишдир.

Циван: *Baki, Mətbuat pros. 529-cu məhəllə*

Tel: (012) 432-34-82